

Limbo – hjärta och hjärna i kompromiss

- Änkors nyskapande av mellanmännsliga band

Emelie Gidlund och Mette Kronhoff

Examensarbete i socialt arbete och socialpedagogik 15 Hp

Socialt arbete och socialpedagogik, 61 – 90 Hp

Socialpedagogiska programmet

ESC500

Vårterminen 2018

Limbo – hjärta och hjärna i kompromiss -Änkors nyskapande av mellanmänskliga band

Limbo – a compromise between heart and mind – Widows making new interpersonal ties

Sidantal: 53

Författare: Emelie Gidlund och Mette Maria Kronhoff

Handledare: Magnus Broström

Examinator: Jonas Hallberg

Datum: [Juni] [2018]

Sammanfattning

En stor del av svenska kvinnor över 60 år lever i ensamhushåll. Känsla av ensamhet har en negativ påverkan på äldres psykiska och fysiska hälsa och därför är det här en grupp som behöver uppmärksammas inom socialpedagogiken. Denna studie handlar om äldre änkors relationsskapande efter makens bortgång.

Syftet med studien var att undersöka och analysera hur änkor i tredje åldern skapade nya/intima relationer på äldre dar. Frågeställningarna var vilken roll gamla och nya relationer och gemenskaper hade spelat i änkornas liv efter en långvarig tvåsamhet, hur änkorna såg på en ny parrelation och vilka förväntningar de i så fall hade, samt vilka möjligheter och hinder till en ny parrelation vi kunde identifiera i deras berättelser.

Tre änkor, 70+ år, ålderspensionerade och utan biståndsbedömda insatser deltog i studien. Studien har en kvalitativ ansats och har genomförts med hjälp av semistrukturerade intervjuer; tre enskilda, samt en fokusgruppintervju där samma tre respondenter deltog. Intervjuerna har analyserats med hjälp av tematisk innehållsanalys och intervjuerna har analyserats utifrån de teoretiska utgångspunkterna: tredje åldern, delaktighet, sociala band och livsloppsperspektiv.

Ensamhet visade sig vara den största motivatorn för nya relationer, och änkorna föredrog nya vänskapsrelationer med andra solitära kvinnor framför pargemenskaper.

Gemensamt för änkorna i studien var att de alla var positiva till en ny parrelation och hade önskemål och förväntningar på vad en sådan skulle innehålla. De ville leva under äktenskapsliknande former som sambo, och förväntningarna var att relationen skulle innehålla sexuell attraktion/aktivitet, kärlek, gemenskap och de vardagliga samtalen.

Det visade sig att respondenterna själva stod för både de största möjligheterna och hindren i skapandet av nya intima relationer. Respondenternas positiva inställning till att vilja leva i en ny parrelation var den största möjligheten. Även barnen (från äktenskapet med maken) samt omgivningens attityder uppgavs utgöra möjligheter eller hinder.

Nyckelord: Äldre, tredje åldern, änkor, intimitet, livsloppsperspektiv, åldrande, framtid, socialpedagogik, socialgerontologi, relation.

Tack!

Först och främst vill vi tacka respondenterna för deras generositet och förtroende!

Utan er hade den här uppsatsen inte blivit till!

Vi vill även tacka vår handledare Magnus Broström som har ställt upp dag som natt med hjälp och stöttning. Vi hoppas kunna återgälda ditt engagemang någon gång i framtiden.

Sist men inte minst vill vi tacka våra fantastiska familjer som har stått ut med oss och kommit med stöd och pepp under den här processen.

Mycket kärlek!

Emelie & Mette

Innehåll

Inledning/Bakgrund	1
Syfte och frågeställningar	2
Tidigare forskning.....	2
Frihet/autonomi.....	3
Ålder och tid	4
Ensamhet/gemenskaper.....	5
Framtidsrelationen	2
Livsloppsförändringar.....	6
Teoretiska utgångspunkter	7
Mellanmänniska band	7
Gemenskap.....	8
Tredje åldern	9
Livsloppsperspektivet	9
Metod	10
Metodval/kvalitativ metod	11
Kvalitativa intervjuer/fokusgruppintervjuer	12
Urval	13
Etik.....	15
Analysmetod	16
Validitet, reliabilitet och generaliserbarhet.....	18
Presentation av respondenterna.....	20
Resultat och analys	21
Gemenskaper i relationer och aktiviteter	22
Limbo – hjärtat och hjärnan i kompromiss	24
”Jag vill ha hela han”	27
Barnens inställning.....	30

”... <i>Oj! Så gammal! Herregud ...</i> ”	32
Diskussion.....	34
Slutsats	37
Litteraturförteckning	39

Inledning/Bakgrund

Intervjuaren: Åtrå, är det viktigt?

Rakel: Ja, det är det.

Intervjuaren: Som när du var 21?

Rakel: Ja, känslan är detsamma faktiskt. Jag tror att det sitter i så länge man lever, man är på ett visst sätt. Helt säkert finns det ett mönster i hur man kände som ung. (Rakel, 70+)

Mormor ligger inte. Sexuella och intima behov förväntas lämnas vid dörren till pensionen för att aldrig talas om igen. Stereotypa bilder av äldre kvinnor som en asexuell, gullig mormorstyp har varit rådande i både media och samhället (Tornstam, 2011). Det kan historiskt bero på den kristna traditionens syn på sexualitet som en nödvändighet för reproduktion (NISAL, 2015). Därmed var sexuell aktivitet för äldre utesluten. På senare år har dock äldres intima relationer fått ökat fokus inom den socialgerontologiska forskningen (Bildtgård & Öberg, 2017), emellertid upplever vi att den äldre kvinnans behov inte hörs eller syns i socialpedagogiken.

En av orsakerna till frånvaron av äldrefokus kan vara att det saknas en arena för friska äldre (kvinnor *och* män), till skillnad mot andra grupper i samhället: Barn och ungas arena är inom förskola och skola. Vuxna yrkesverksamma har generellt arenor som arbete och flera andra som föräldrar till hemmavarande barn, medan vård- och omsorgsberoende äldre har kontakt med samhället genom biståndsbedömda insatser och sjukvården. Mellan yrkesverksam och skröplig är arenan desto otydligare.

Enligt en demografisk rapport från Statistiska centralbyrån är äldre en växande grupp i samhället (2015:2). Cirka 2 miljoner av Sveriges 10,4 miljoner invånare är i åldersspannet 65-99 år (år 2018) och gruppen förväntas växa med 1,3 miljoner till år 2060. Av dagens 2 miljoner äldre är ca 1,5 miljon i åldersspannet 65-79 år (ibid.), vilket är den normativa åldern för fasen: *tredje åldern*. Det är den fasen i livsloppet som definieras som den aktiva och sociala¹ pensionsåldern, efter de yrkesverksamma åren, men innan den vårdberoende och skröpliga fjärde åldern (Gynnerstedt, 2011). För att kunna vara *social* behöver den äldre relationer eller arenor där hon finner *gemenskap*, ett typiskt socialpedagogiskt begrepp (Madsen, 2006). Gemenskap har påvisad positiv effekt på äldres hälsa och välbefinnande (Cedersund, 2013; Henning, Svensson, & Åhnby, 2015), vilket innebär att ett socialt aktivt liv, att finnas i gemenskap med andra, inte bara är normativt för kvinnor i tredje åldern, utan också hälsofrämjande. Antalet gemenskaper kan dock förväntas tunnas ut med åren och leda till ensamhetskänslor (Tornstam, 2011), framför allt för kvinnor då statistik visar att kvinnor

¹: Social: som har att göra med (samspelet mellan) människor i grupp (Svenska Akademien, 2015)

generellt lever längre än män (2016a). Det betyder att fler kvinnor kommer att bli änkor än män bli änklingar. Eftersom äldres psykiska- och fysiska hälsa påverkas negativt av ensamhet (NISAL, 2015) och nästan 40% av kvinnor över 60 år lever i ensamhushåll (SCB, 2014) är det en grupp som behöver uppmärksammas.

Vi hoppas att denna studie kan bidra till diskussionen om äldres plats inom socialpedagogiken. Detta eftersom det varit en utmaning att finna äldreinriktad *socialpedagogisk* forskning, vilket framgår av innehållet i det socialpedagogiska programmet på Högskolan Väst under våra tre utbildningsår. I programmets bärande socialpedagogiska kurslitteratur som Madsen (2006, 2011), Eriksson & Winman (2010) samt Eriksson & Markström (2000) finns äldre inte representerade². Dock förutsätts mycket av det socialpedagogiska förhållningssättet och inkluderingsarbetet, som riktas mot andra grupper, kunna appliceras även på gruppen äldre (Broström, 2018, kommande).

Syfte och frågeställningar

Syftet med studien är att undersöka och analysera hur änkor i tredje åldern skapar nya/intima relationer på äldre dar. För att möjliggöra detta tas änkors erfarenheter av relationer, gemenskaper, och att lämna en tvåsamhet i ”sorg” i beaktning.

Frågeställningar:

- Vilken roll spelar gamla och nya relationer och gemenskaper i änkornas liv, efter långvarig tvåsamhet?
- Hur ser änkorna på en ny parrelation? Vilka förväntningar har de på nya relationer på äldre dar – till exempel boendeform, intimitet, sexuell attraktion och gemensamma intressen?
- Vilka möjligheter och/eller hinder till ny parrelation kan identifieras i deras berättelser?

Tidigare forskning

I rapporten används tidigare forskning där kvinnoperspektivet är tydligt vad gäller äldres attityder till nya relationer på äldre dar, med respondenter i ordinärt boende. I detta avsnitt presenteras hur vi har sökt tidigare forskning, och vad vi har funnit för relevant nationell och internationell forskning. Eftersom livsloppen och samhället ständigt förändras valde vi att

² För att underlätta sökning efter specifika ord och fraser relaterade till äldreforskning använde vi oss av Legimus där kurslitteraturen finns i elektronisk, sökbar form. Sökorden: *äldre, åldrande, pension och pensionär*.

begränsa oss till forskning från år 2000 eller senare, då vi bedömde att det bäst speglar det aktuella kunskapsläget. Det är därmed mest relevant för att förstå nuvarande kvinnor i tredje åldern, dit våra respondenter kategoriseras utifrån vedertagen socialgerontologisk terminologi (Thelin, 2009). Vi har delat in den tidigare forskningen i följande fem teman: *Frihet/autonomi*, *Ålder och tid*, *Ensamhet/gemenskaper*, *Framtidsrelationen*, samt *Livsloppsförändring*.

Det finns forskning på det aktiva åldrandet och *tredje åldern* som presenteras nedan, men det har varit vanskligt att hitta detsamma i den socialpedagogiska forskningen. Istället har äldrepedagogisk och socialgerontologisk forskning centrerats runt vilka problem som tillhör äldre och åldrandet. Öberg (2017) menar att ett sådant fokus riskerar att skapa stereotyper kring ålderdomen som en period av förluster och förfall, medan det finns många möjligheter i äldres verklighet. Öberg får medhåll av Abramsson et al. (2015) som menar att den rådande bilden av äldre i samhället bygger på antingen överdrivet negativa eller överdrivet positiva stereotyper.

Vi har använt oss av Högskolan Västs biblioteks söktjänst samt Google Scholar för att finna relevanta vetenskapliga artiklar och rapporter. Exempel på sökord/-fraser: ”nya relationer+äldre”, ”änkor+relationer”, ”kärlek på äldre dar”, ”intima relationer+äldre”, ”pensionär +omgifte” och alla kombinationer dem i mellan. Sökresultaten gav resultat både på svenska och engelska vilket vidgade sökningen till LLAT³ och forskning om sammanboendeformer i första hand utförd på äldre (65+) i tredje åldern. Sökträffarna gav ringar på vattnet då artiklarna/rapporterna innehöll referenser till andra artiklar som vi kunde söka vidare på.

Frihet/autonomi

Frihet och autonomi i samband med förlust framträder som ett ambivalent hinder. Det kan definieras som både något möjliggörande och som ett hinder för att ingå nya relationer. Efter den akuta sorgeperioden kan den efterlevande känna utveckling, och finna en känsla av både frihet och autonomi (Eriksson & Svedlund, 2007). Känslan av frihet kan också bero på vad änkan förlorat och vad hon vill vidare till vilket ses i Davidson (2001) och van den Hoonaards (2001) forskning. Där visar empirin att änkorna inte är intresserade av att behöva ta hand om ännu en man, att de är ganska nöjda med sitt eget utrymme och inte är intresserade av att kompromissa. Både Davidson (2001) och van den Hoonaard (2001) rapporterar att änkornas

³ Engelska översättningen av Särbo inom forskningen är akronymen: LAT = Living Apart Together. I forskningskontexten *äldre särbos* används ofta LLAT = Late life living apart together

upplevelse är att männen hade det största utrymmet i relationen. Det kunde ta sig uttryck i att när mannen kom in i TV-rummet där kvinnan redan hade på ett program, så var det givet att byta kanal till det mannen ville se, eller att musikvalet i hemmet speglade mannens musiksmak. Detta framstår som outtalade fenomen som änkorna reflekterat över mer efter partners dödsfall än under relationen tillsammans. Den nya friheten att välja själv uppges vara svårare att kompromissa med efter nyfunnen frihet, än vad kompromissen under förhållandet var (Davidson, 2001; van den Hoonaard, 2001). Öberg (2017) å andra sidan fann att en ny relation kan öka upplevelsen av autonomi hos den äldre, då den nya relationen minskar upplevelsen av att vara en belastning för sina barn.

Tornstam (2011, s. 201) menar att den socialt konstruerade normen av åldersskillnad hos ett heterosexuellt par, där mannen är äldre och kvinnan yngre, gör att kvinnor i högre utsträckning än män kommer att vårda sin partner på äldre dar. Änkorna i flera studier säger sig vara nöjda med att ha vårdat mannen de levt med, men känner sig nu klara med omsorgsrollen, och därför vill de inte ha en ny partner (Davidson, 2001; Ghazanfareon Karlsson et al., 2002; van den Hoonaard, 2002; Carr, 2004). Att åter ansvara för en partners omsorg skulle innebära att den nyvunna friheten på nytt skulle bli begränsad.

Bildtgård & Öberg (2017) finner att äldre människor med singelstatus på grund av skilsmässa känner sig friare att inleda nya relationer än vad änkor/änklingar gör. De starka lojalitetsbanden till den bortgångne maken kan dröja sig kvar och verka som hinder till att ens fundera på en ny relation (ibid.). Lojalitetsbanden kan visa sig i att änkorna inte kan förmå sig att ta av sig vigselringen (van den Hoonaard, 2001). Detta kan tolkas som en inre ofrihet fastän de yttre omständigheterna möjliggör en ny relation.

Ålder och tid

Ålder framstår på olika sätt som en subjektiv upplevelse i forskning, som kan mätas på olika sätt; mätt i tid (kronologisk ålder) talar den om antal år sedan en persons födelse, vilket 7 av 10 uppges är en högre siffra än vad de själva känner sig (Öberg & Tornstam, 2001). Även kroppen används som mått för upplevd ålder. Studier om den äldre kvinnans attityd till den egna kroppen finns representerad inom forskningen. Krekula (2006, 2016) har funnit att, fastän skönhetsidealen för kvinnor är fokuserade på ungdomlighet, uppges majoriteten av äldre kvinnor en ökad acceptans för den egna kroppen, jämfört med när de var yngre. I Öberg och Tornstams studie (2001) om kropps- och utseendeideal för äldre, framkommer det en trendbrytning från att förr ha förlitat sig på antirynkrämer till ett större ansvar för den egna

kroppen, att hålla sig aktiv och frisk. Kroppens hälsostatus för att mäta den egna åldern används även av änkorna i denna studie.

En annan aspekt på tid är enligt Bildtgård & Öberg (2017) tidsparadoxen, det vill säga att den äldre å ena sidan har mer tid än någonsin att lägga på en ny relation, å andra sidan har de mindre tid kvar av sitt livslopp. För att sätta uppfattningen av vad som är tid kvar i en kontext, så är våra respondenter som sagt 70+, medan medellivslängden i Sverige är enligt en rapport från NISAL (2015) 85 år för kvinnor samt 80 år för män.

Ensamhet/gemenskaper

Ensamhet orsakad av en partners bortgång upplevs som bland det svåraste för den efterlevande (Eriksson & Svedlund, 2007). Ensamhet är ett mångtydigt begrepp (Tornstam, 2011) och användningen i rapporten är begränsad till att försöka förstå vad som i tidigare forskning visats bidra till negativa upplevelser av ensamhet, och vilken effekt vänskaps- och nätverksband har på desamma. Upplevelsen av negativ ensamhet kan förstås i att se på diskrepansen mellan det man önskar och det man har (Öberg, Andersson, & Bildtgård, 2016). Det vill säga att den som längtar efter en parrelation men inte har någon (skillnad mellan önskan och verklighet), känner sig mer ensam än den som lever ensam och inte önskar en partner (önskan matchar verkligheten).

Ensamhet har enligt Cedersund (2013) varit i fokus i *socialgerontologiska* studier under en lång tid. Det *socialpedagogiska* begreppet *gemenskaper* används för att förstå vilken påverkan ytliga nätverkskontakter (såsom i en föreningsgemenskap) har på den negativa upplevelsen av ensamhet. Buber (2011) menar dock att anordnad kollektiv gemenskap, som i en förening eller grupp, i allmänhet undertrycker de personliga elementen [till förmån för gruppen] och kan ge upphov till känslor av ensamhet trots medverkan i en gemenskap. Det är kvaliteten på en relation som avgör dess betydelse för avhjälpande av ensamhet (Buber, 2011). Öberg (2016) samt Carr (2004) visar att ensamhet kan vara en motiverande faktor till att söka ny relation. Carr (ibid.) menar att anledningen till att många änkor inte har ett behov av nya kärleksrelationer beror på att de har många nära vänner och god kontakt med sina barn. Även Tornstam (2011) menar att kvinnor generellt sett har ett större psykosocialt nätverk att luta sig på om partnern dör, vilket minskar känslan av ensamhet.

Forskning om äldres ensamhet har i endast liten omfattning beaktat variationer i äldres livsvillkor och hur exempelvis kön, klass, etnicitet, funktionalitet och sexualitet inverkar på äldres upplevelser av ensamhet (NISAL, 2015).

Framtidsrelationen

Den röda tråden vad gäller änkors önskemål om framtidsrelationen i Davidson (2001), van den Hoonaard (2001) samt Carrs studier (2004) är att de kan tänka sig att dejta, men inte ha en fast relation. Det beskrivs som att de vill ha någon att gå ut med hellre än någon att komma hem till (Carr, 2004). För även om änkorna värdesätter friheten som den nya livssituationen tillåter så saknar änkorna att finnas i de sammanhang som en parrelation möjliggör: parmiddagar, bio- och restaurangbesök. Davidson (2001) förklarar att en parrelation är biljetten in till de sociala tillställningarna i samhällets tvåsamhetsnorm. Även i Malta & Farquharsons studie (2014) uppger majoriteten av de tillfrågade att de är intresserade av att dejta. Skillnaden är att de även är intresserade av ett stadigt, romantiskt förhållande, men föredrar särboskap.

Öberg & Bildtgård (2017) menar att forskning kring äldres attityd till nya relationer på äldre dar påverkats av den tidigare bristen på passande terminologi. Det har lett till att tidigare forskning fokuserat på änkors attityd till *omgifte* (vilket de generellt är negativa till) men att begreppet särbo (engelskans Living Alone Together=LAT) och äldres positiva inställning till särboskap, väsentligt påverkat senare forskningsresultat. Utvecklingen av begrepp som LAT/särbo har till viss del underlättat för äldres egna relationsdefinitioner då pojkvän/flickvän inte ansetts vara åldersadekvat (Talbot, 1998). Särboskap som önskad och accepterad relationsform som ses i Malta & Farquharsons (2014), får stöd i tidigare forskning (Arnet Connidis et al., 2017; Carr, 2004; Moorman, Booth, & Fingerman, 2006; Calasanti & Kieco, 2007). Särboskap uppges också användas som kompromiss för att lindra konflikt mellan änka och vuxna barn (de Jong Gierveld & Peeters, 2003; de Jong Gierveld & Merz, 2013; Malta & Farquharson, 2014) eftersom barnens negativitet kan upplevas som hindrande (Mehta, 2002).

Livsloppsförändringar

Enligt Carr (2004) så förväntas 40- och 50-talister ha en bättre hälsa och leva längre än tidigare generationer. De kan också ha hunnit skilja och gifta om sig flera gånger, vilket inte var normen tidigare. Detta innebär att de kanske inte bara haft ett enda långt, viktigt förhållande i livet och därför är inte heller steget till en ny relation lika stort som för tidigare generationer. Även 1960-talets sexuella revolution, då samhällets syn på kvinnlig sexualitet blev friare från skuld- och skamkänslor, kan antas ha påverkat 40- och 50-talisterna (Bildtgård & Öberg, 2015). Då blev även sexuella relationer och sexuell nyfikenhet innan och inom äktenskapet mer accepterat (Andersson, 2009). Detta kan förklara att svenskar i åldrarna 20–85 år har förväntningar på ett aktivt sexliv (Öberg & Tornstam, 2001).

Andra faktorer som påverkar möjligheter för och/eller förväntningar på nya kärleksrelationer är internet-dejting och mediciner som påverkar den sexuella prestationen (Montenegro, 2013). Omgivningens, och framför allt barnens attityder till ny relation har även stor påverkan på änkornas egna attityder. I Sverige är det allt vanligare att de egna barnen hjälper till med den tekniska biten för att underlätta Internetdejting (Bildtgård & Öberg, 2017).

Även förväntningar och normer på vad en ålderdom ska innehålla har förändrats genom att sexuellt aktiva äldre par syns i film (Bildtgård, 2000; Vares, 2009) och i artiklar i pensionärstidningar som uppmuntrar till sex och kärlek (Jonsson, 1998, i Bildtgård & Öberg, 2015).

Teoretiska utgångspunkter

I detta avsnitt presenteras de centrala begrepp och perspektiv som använts i studien. Ordningen är som följer: *mellanmänskliga band* och *gemenskaper* används för att begreppsliggöra relationella fenomen ur ett socialpedagogiskt perspektiv i livsfasen *den tredje åldern* medan respondenternas reflektioner kontextualiseras genom att förstå individerna i ett *livsloppsperspektiv*.

- mellanmänskliga band [begrepp]
- gemenskaper [begrepp]
- tredje åldern [begrepp]
- livsloppsperspektiv [perspektiv]

Mellanmänskliga band

Mellanmänskliga band används som en hopslagning av Granovetters (1973,1983) samt Henning och Lövgrens (2002) bandbegrepp, för att förstå respondenternas individuella uppfattning av relationer och vilken roll dessa spelat/spelar i deras liv. Begreppen är relevanta utifrån att de beskriver processer av exklusion och inklusion, typiskt socialpedagogiska begrepp, som enligt Madsen är ett sätt att förstå socialpedagogiken (2011).

Granovetters begrepp: *strong, weak and absent ties* (1973) beskriver positiva, symmetriska sociala relationer och deras betydelser för individen. Granovetter menar att huruvida band är starka eller svaga beror på en kombination av investerad tid, emotionell intensitet, gemensam förtroenhet samt vilket utbyte man har av varandra. *Strong ties* (hädanefter: starka band) är till sin natur exkluderande och innefattar [positiva] vänskaps-, släkt- och parrelationer. Arenan för starka-band relationer utgår generellt från hemmet (det egna/den andres) och relationens

exkluderingsmekanismer innefattar en normativ exklusivitet, ofta accepterad av både de som inkluderas i starka-band relationen och de som exkluderas från densamma. Till exempel är normen för en släkträff exkluderande mot andra relationer, vilket innebär att *inte* invitera arbetskollegorna.

Weak ties (hädanefter: svaga band) är ytligare, mindre kravfyllda och mer inkluderande, såsom gemenskapen på arbetsplatsen och mellan medlemmar i samma förening. Inkluderingsmekanismer innefattar välkommandet av nya medlemmar, där det gemensamma intresset/arbetet/kompetensen står i fokus för relationen. Arenan för svaga band är generellt sett utanför hemmet, ofta på schemalagd tid och plats som arbetstid, tränings-/matchschema.

Absent ties, (hädanefter: frånvaron av band), kan kännetecknas av bekräftande nickar när två människor möts i parken eller utbyte av hälsningsfraser i affären. Skillnaden mellan *starka-, svaga och frånvaro av band* kan sägas vara skillnaden mellan att *känna någon* och *känna igen någon*.

Henning & Lövgrens begrepp *tjocka och tunna band* (Henning & Lövgren, 2002), är en utveckling av Granovetters begrepp. Granovetters *strong ties* och Henning- och Lövgrens *tjocka band* definierar hemmanära relationer, medan de senare författarna har slagit ihop Granovetters *weak-* och *absent ties*, för att skapa begreppet *tunna band*.

Denna utveckling kan även ses som en kritik mot att Granovetter inte lade någon vikt vid de ytliga kontakterna, *frånvaro av band*. Henning & Lövgrens forskning visar att även dessa ytliga kontakter har en positiv inverkan på känslan av gemenskap och stärker känslan av trygghet. Där får igenkänningsnickar mellan två människor en ny mer signifikant betydelse för den enskilde, jämfört med Granovetters definition av dylika relationer som frånvaro av band.

Svagheten i både Granovetters och Henning & Lövgrens banddefinitioner är enligt oss att begreppen saknar mellanlägen, det vill säga nyanserna mellan de hemmanära starka/tjocka och de ytligare svaga/tunna. Dessutom har Granovetter och Henning & Lövgren primärt forskat på betydelsen av svaga/tunna band och har lämnat starka/tjocka band lite därhän.

Gemenskap

Cedersund (2013) menar att *gemenskap* stått i fokus under en lång tid inom socialpedagogiken, dock finns flertalet tolkningar av begreppet. Eriksson (2013a) skriver att begreppet ursprungligen kom till som en översättning av engelskans *community*, ett ord där ingen direktöversättning finns, och inte heller en synonym. Det används återkommande i forskningen

som en beskrivning av en mer kollektiv, mobiliserande gemenskap, än vad det svenska begreppet *gemenskap* nödvändigtvis är, även om det kan användas på samma sätt då ingen absolut definition finns.

I denna studie används begreppet med intentionen av Cedersunds diskussion om *socialpedagogikens gemenskap* som motverkande faktor på socialgerontologins ensamhet (Cedersund, 2013). Cedersund har tagit fasta på målgruppen äldre och deras upplevelse av negativa ensamhetskänslor kontra den upplevda betydelsen av gemenskaper. Det blev relevant i vår studie eftersom änkorna blivit ensamstående efter en lång relation, och gemenskaper kunde antas fått ökad betydelse för individen. Dessutom finns det en naturlig uttunning av gemenskaper för äldre då sociala nätverk ofta tunnas ut med stigande ålder (Tornstam, 2011). Det är i mellanmänskliga band som gemenskap uppstår vilket är den röda tråden mellan användningen av starka/svaga band samt tjocka/tunna band som refereras till i förra begreppsstycket. Även definitionen av den tredje åldern som en social ålder, föranleder en förståelse för gemenskap, eftersom människan behöver en kontext att utföra sitt sociala liv i.

I första stycket under denna rubrik hänvisar vi till Eriksson (2013a) som menar att socialpedagogikens begrepp *gemenskap* stammar från engelskans *community*. Eriksson (2013a, 2013b) menar vidare att även om gemenskap är ett användbart begrepp så är det också svårdefinierat.

Ytterligare kritik till gemenskapsbegreppet kan vara att den exkluderande funktionen i gemenskap inte omnämns i litteraturen i någon vidare mening. Gemenskaper är inkluderande för dem de bjuder in men exkluderande för dem de vill hålla ute (Madsen, 2011). Det finns också aspekten att medan det finns gemenskaper så kanske individen väljer att, av olika anledningar, inte vara med i den. Som att vara välkommen till PRO (på grund av sin ålder) men att välja bort gemenskapen för ”det finns bara gamla där”.

Tredje åldern

Laslett (1987) har delat in livet i fyra livsfaser: *den första åldern*, beskriver barn och ungdomsfasen och präglas av omognad, beroende, socialisering och utbildning. *Den andra åldern* beskriver vuxenfasen, och präglas av mognad, oberoende, arbetsliv och föräldraskap. *Den tredje åldern*, beskriver fasen efter de yrkesverksamma åren (se mer nedan). *Den fjärde åldern* beskriver fasen då individen åter är beroende av andra, och kännetecknas av skröplighet, döende och död.

Theelin (2011) definierar *den tredje åldern* (Laslett, 1991) som en aktiv och social livsfas. Fasen börjar med ålderspensionering efter ett yrkesverksamt liv, företrädesvis vid normen 65+, och slutar med beroende av hjälp från andra för att klara vardagen (fjärde åldern). Äldre i tredje åldern beskrivs därför som ålderspensionärer som är oberoende, har mycket tid till sitt förfogande, är relativt ekonomiskt välbärgade samt friska och inriktade på självförverkligande genom olika former av aktivitet.

Larsson Taghizadeh (2008) menar att begreppet, genom att betona hälsa och funktion riskerar dela in äldre i lyckade och misslyckade, det är individens eget ansvar att vara social, aktiv och vid god hälsa. Även Abramsson et al. (2015) problematiserar att bilden samhället har av äldre och åldrandet är stereotypiserad till den överdrivet positiva bilden av tredje åldern, kontra den överdrivet negativa bilden av fjärde åldern. ”Man standardiserar mångfalden av ålder och åldrande i stället för att se till variationerna och de möjligheter dessa erbjuder” (Abramsson, Kelfve, & Motel-Klingebiel, 2015, s. 126).

Begreppet *tredje åldern* är fruktbart i denna studie då en förståelse av begreppet medför vissa grundantaganden om respondenternas ålder, hälsoförutsättningar och möjligheter till självförverkligande. Vi tolkar begreppet som både deskriptivt (det *beskriver verkligheten*) och preskriptivt (hur livet *bör se ut*) för en ålderspensionär i tredje fjärdedelen av sitt livslopp.

Vår kritik till begreppet är att det inte är tydligt i vilken relationskontext individen förväntas kunna leva ut sin sociala/självförverkligande livsfas. Stämmer begreppsdefinitionerna på individer som planerade för en tredje ålder med en partner som oväntat gick bort tidigt?

Livsloppsperspektivet

Öberg (2013) beskriver att man genom att anlägga ett *livsloppsperspektiv* utgår från att förståelse för *en* livsfas (till exempel *tredje åldern*) kräver kunskap om de *övriga* livsfaserna (*första-, andra- och fjärde åldern*). I denna studie används, i enlighet med Öberg (ibid.), livsloppsperspektivet för att öka förståelsen för en livsfas genom att söka förstå även de övriga livsfaserna. Perspektivet är synligt i intervjuerna, där uppväxt, vuxenlivet, pensionsålder och framtid är teman som får ungefär lika mycket utrymme. Alla faser/åldrar är lika viktiga. Även det tidigare nämnda begreppet *den tredje åldern*, förstås bättre i kontexten av ett livslopp. Med andra ord blir hela livet viktigt för att förstå nuet, dåtiden och framtiden.

Öberg menar vidare att livsloppsperspektivet är en social institution där historien är en integrerad del av individens livsvärld, och individen är en del av historien där båda förstås bättre tillsammans än vad de gör isär. Samhällskontextens betydelse för personen utgår alltså

ifrån att ingen människa formas i ett vacuum. Det innebär att anlägga ett helhetsperspektiv, där ålderdomen ses som en fortsättning på en historia, i motsats till att se ålderdomen som en separat del av livet, där tidigare behov blir ersatta av nya åldersnormativa behov. Livsloppsperspektivet är också ett sätt att motarbeta de stereotyper som omgärdar äldre kvinnor som asexuella, snälla mor- och farmödrar (Tornstam, 2011).

I en studie av Kim & Moen (2001), uppger äldre kvinnor att de ser på den senare fasen av livet som en positiv tid präglad av möjligheter medan deras mormödrar uppfattade samma fas som en funktionsmässig utförsbacke. Detta skifte i hur generationer har olika inställning till fenomen eller livsvillkor, syns även i vår studie med hjälp av livsloppsperspektivet. Uppdaterad forskning på äldre är därför nödvändig, eftersom samhället, och därmed förutsättningarna, ständigt ändras, vilket påverkar livsloppen för äldre. Det förefaller än viktigare att belysa gruppen äldre och inkludera dem i socialpedagogisk forskning.

Under ett livslopp genomgår alla människor olika former av rollskiften som på olika sätt inverkar på livsloppet. Eriksson & Svedlund (2007) menar att rollförändringen från att ha varit ett par till att vara ensamstående kan vara svårare än vad förlusten av partnern är.

Kritik till användande av livsloppsperspektiv skulle kunna vara att människan är mer än ett mönster som upprepar sig och att varje ny situation är en ny möjlighet att uppfinna sig själv.

Metod

I detta avsnitt beskrivs och motiveras studiens tillvägagångssätt. Dispositionen ser ut på följande sätt: *metodval/kvalitativ metod, kvalitativa intervjuer/fokusgruppintervju, urval, etik, analysmetod, validitet, reliabilitet samt generaliserbarhet* och slutligen en kort *presentation av respondenterna*.

Metodval/kvalitativ metod

Efter att ha formulerat syfte och relevanta frågeställningar bedömde vi den kvalitativa forskningsmetoden vara det bästa tillvägagångssättet. Kvale & Brinkmann (2014) menar att det är forskningsfrågan/-or som ska avgöra valet av metod, och att kvalitativ metod bäst lämpar sig för att besvara frågor om "hur". Studiens forskningsfråga krävde fokus på några enskilda personer och deras personliga historia, vilket Danermark et al. (2010) menar kan vara förutsättningar för en kvalitativ, djupgående studie i motsats till en kvantitativ studie. Även studiens livsloppsperspektiv motiverade en kvalitativ ansats, då möjligheten att förstå

respondenterna i deras *nu*-varande och framtidsplaner ökar om forskaren får förståelse även för dåtid (Öberg, 2013). Ett livsloppsperspektiv kan därför svårligen kvantifieras.

Den kvalitativa metoden möter ibland på kritik för brist på objektivitet (av respondent, forskare och/eller läsare) samt brist på generaliserbara resultat (studiens resultat kan inte generaliseras till att gälla även andra personer än dem som studerats) (Bryman, 2011a). Ambitionen med denna studie har dock varit att förstå tre enskilda individers relationsskapande utifrån ett livsloppsperspektiv, där deras subjektivitet haft en given plats i studien. Vissa fenomen och mönster kan öka förståelsen för andra individer inom samma grupp, men studien har inte gjort anspråk på generaliserbara resultat. Gillies & Alldred (2008, s. 34) menar att [respondentens] resonemang inte kan separeras från känslor och subjektivitet, och ifrågasätter varför man skulle eftersträva neutralitet och objektivitet i kvalitativ forskning. Till skillnad mot kvantitativ ansats, ställs heller inte samma krav på den kvalitativa forskningen att kunna replikera resultaten, om inte forskaren [vi] *hävdar* att resultaten är allmängiltiga, vilket inte gjorts i denna studie.

Skapande av data skedde genom två olika metoder: tre enskilda, semistrukturerade kvalitativa intervjuer samt en fokusgruppintervju där alla tre respondenter medverkade tillsammans. I de enskilda intervjuerna använde vi oss av en *tematisk intervjuguide* ([se bilaga 2](#)). Frågorna i den reflekterar de områden av relevans för studiens frågeställningar, men har ställts på olika sätt eller inte alls, om information kommit fram på annat sätt. Syftet var att öka studiens tillförlitlighet (Bryman, 2011a). Ämnet blev därmed belyst på fler sätt och gav ett bredare underlag till analysen genom att metoderna kompletterade varandra. Det kallas att göra metod- eller datatriangulering (Denscombe, 2016).

Kvalitativa intervjuer/fokusgruppintervjuer

Vi valde att genomföra både semistrukturerade kvalitativa intervjuer samt en fokusgruppintervju. Enligt Danermark et al. (2010) är en kvalitativ intervju ett verktyg i kvalitativ ansats för att försöka förstå den intervjuades livsvärld på djupet. Ytterliga faktorer som talade för en kvalitativ intervju var möjligheten att ställa följdfrågor, att "läsa mellan raderna" och få annan information, som respondentens känslor och erfarenheter, vilka, enligt Kvale och Brinkmann (2014), endast kan erhållas genom samtal.

Enskilda semistrukturerade kvalitativa intervjuer ger, till skillnad mot en (kvantitativ) enkätundersökning, möjlighet att ställa fördjupande frågor, notera kroppsspråk och nyanser i tonläge. Bryman (2011a) menar att maktförhållandet därmed jämnas ut något, jämfört med en

enkät med förutbestämda frågor, då respondenten i en kvalitativ intervju har möjlighet att påverka innehållet, associera fritt och själv ställa frågor. Maktförhållandet jämnas ut ytterligare i fokusgruppintervjun, där samtalet till stor del förs av respondenterna själva (ibid.)

Precis som kritiken mot kvalitativ metod, får kvalitativa intervjuer ibland kritik för att kunskapen skapas i interaktionen mellan forskaren och respondenten, vilket innebär att resultatet som skapas dem emellan blir unikt (Bryman, 2011a). Det innebär att om en annan forskare skulle göra om studien, även med samma respondenter, skulle resultatet kunna bli annorlunda. Förtjänsten men också utmaningen med kvalitativa intervjuer är dock att forskaren får se världen ur respondentens ögon (ibid.).

Fokusgruppintervjun gjordes med samma respondenter som först medverkade i de individuella, semistrukturerade intervjuerna. Det gav änkorna i studien möjlighet att korrigera tidigare lämnad information, dock var syftet i första hand att skapa bredare förståelse för teman och fenomen som analyserats fram i de individuella intervjuerna. Det var också ett sätt att validera (kontrollera tillförlitligheten av) de teman som visat sig i analysen av de individuella intervjuerna.

Kvale & Brinkmann (2014) poängterar fokusgruppintervjuns positiva roll för känsliga/tabubelagda ämnen, och att gruppens sammansättning är avgörande för nivån av öppenhet. Det kan till exempel vara lättare att tala om sex och intima relationer ”i skydd” av flera, både genom att känna in vad de andra i gruppen tycker men också att kunna hålla med någon annan, istället för att själv stå för formuleringen av svar. Vi kan se att det kan vara en kritik till metoden, om respondenternas deltagande blir obalanserat och någon/några gömmer sig bakom andras åsikter. Eftersom respondenterna i denna studie hade vänskapsrelationer med varandra, fanns det förutsättningar för att de skulle känna sig trygga i intervjusituationen, något som Bryman (2011a) framhåller som viktigt i fokusgruppintervjun.

Urval

Potentiella intervjupersoner söktes utanför våra hemorter för att öka konfidentialitet. En rekommendation från en bekant ledde till en initial kontakt via telefon med Stina, som tackade ja till att medverka i studien. Hon i sin tur rekommenderade två andra potentiella intervjupersoner. Att ta hjälp av respondenterna för att hitta ytterligare möjliga intervjupersoner kallas ”snöbollsmetoden”, eller ”snöbollsurval”. Förtjänsterna med metoden är att den är snabb och fördelaktig i det att de tillfrågade personerna kan ha lättare att tacka ja till medverkan om de blivit rekommenderade av någon de känner (Denscombe, 2016). Metoden kan ibland

kritiseras för att urvalet blir för likasinnat, för homogent, eller för att forskaren tappar kontrollen över urvalet (Kvale & Brinkmann, 2014). Fördelen med urvalsmetoden för denna studie var att det blev möjligt att hitta respondenter som var trygga nog med varandra för att även medverka i en fokusgruppintervju.

Respondenterna fick information om studiens syfte och omfattning via telefon men också genom informationsbrevet som skickades hem till dem innan intervjun genomfördes ([bilaga1](#)).

Urvalskriterier

Efter att ha kartlagt tidigare forskning, relevant litteratur, skapat forskningsfrågorna, samt formulerat ett syfte kom vi fram till tre urvalskriterier:

Det första urvalskriteriet var att respondenterna skulle vara *änka sedan minst fem år tillbaka* och varit i ett heterosexuellt äktenskap. Detta för att statistiken visar att män generellt sett dör först (Statistiska centralbyrån, 2016b) och därmed överlever fler kvinnor än män sina makar. Kriteriet med att ha varit änka sedan minst fem år beror på att vi ville att den mest akuta sorgeperioden skulle vara över så att det fanns möjlighet att ställa frågor av känsligare karaktär om kvinnornas förflutna, samt att de skulle ha hunnit fundera över och planerat för om framtiden innebar att leva ensam eller med en partner. När vi satte oss in i relevant forskning upptäckte vi att den sällan fokuserade enbart på änkor, utan den forskning som fanns handlade om att jämföra änkor och änklingar eller enbart om änklingar. Att det finns lite forskning på änkor, samt att vi har en uppfattning om att den här gruppen sällan syns i till exempel media, var ytterligare anledningar till detta kriterium.

Det andra urvalskriteriet var att respondenterna skulle vara *pensionerade och 65+*. Vi tänkte oss att människor innan pensionen ofta har givna platser att finna gemenskaper på, som kollegor på arbetsplatsen, vilket inte människor i den här kategorin har. Vi var intresserade av gemenskaper efter yrkesverksam ålder.

Det tredje kriteriet var att respondenterna skulle *bo i ordinärt boende utan biståndsbedömda insatser*. Detta för att vi ville att de intervjuade skulle ha en relativt god hälsa och därmed vara självständiga nog att ha möjlighet att själv söka nya gemenskaper. Eftersom syftet handlar om nya relationer på äldre dar, var det angeläget att finna äldre som själva kunnat och behövt göra ett aktivt val om de ville hitta nya relationer till andra människor. Vi gjorde då antagandet att äldre människor på särskilda boenden, och äldre med insats av hemtjänstpersonal, oundvikligen möter nya människor både genom personal och andra boende och därför inte platsade i studien.

Ytterligare en anledning var att gruppen friska ålderspensionärer inte syns i den socialpedagogiska litteraturen eller forskningen. Äldre med biståndsbedömda insatser synliggörs bland annat i Socialstyrelsens årliga enkät (Vad tycker äldre om äldreomsorgen 2017, 2018)

Tre änkor som uppnått åldern av 70 år deltog i studien. Av anonymitetsskäl är deras exakta ålder inte presenterad.

Tabell 1: Beskrivning av respondenterna

Fiktiva namn	Respondent nummer	Ålder	Längd på intervju
Stina	1	70+	2h 10min
Margret	2	70+	1h 57min
Rakel	3	70+	2h 03min
<i>Fokusgruppintervju med Stina, Margret och Rakel</i>			3h 12min

Etik

Vi har haft en levande diskurs om etik genom hela processen. Innan intervjuerna påbörjades granskades, i diskussion med handledare, syfte, frågeställning, informationsbrev och den tematiska intervjuguiden. Information om studiens syfte, bakgrund och frivillighet förmedlades sedan till respondenterna vid flera tillfällen för att säkerställa *informerat samtycke* (Bryman, 2011a). Tillfällena var: vid första telefonsamtalet, samt via *informationsbrev* som skickades via post ([se bilaga 1](#)), samt igen vid inledande av varje intervjutillfälle. Kontaktuppgifter till oss studenter tillika till vår handledare bifogades så att de enkelt kunde ta kontakt om de till exempel ändrade sig och önskade att bidraget (helt eller delvis) ströks ur studien. Vi gjorde antagandet att upplevelsen av frivillighet skulle kunna kompromissas om vi bad om skriftligt samtycke. Därför nöjde vi oss med *muntligt samtycke*, som inhämtades vid intervjutillfället.

Etiska problem uppstår i intervjuforskning, eftersom människors privatliv offentliggörs (Kvale & Brinkmann, 2014). Det uttrycktes en inledande oro för detta: ”*Nej, så inte mina ungar kan gå in på datorn och läsa? För när jag berättar saker så tänker jag att de ser att 'Det är morsan!'*”. Stor vikt har lagts vid *avidentifiering* av namn, åldrar, orter, relationer och vissa omständigheter för att säkerställa respondenternas anonymitet. Avväganden om vad som kunde ändras utan att kompromissa lojalitet till respondenternas historia har varit en genomgående process.

Respondenterna fick information om att intervjun skulle spelas in på mobiltelefon och skrivas ut i text, varpå ljudfilerna skulle tas bort från mobiltelefonerna. Respondenterna fick välja att pausa inspelningen när som helst och/eller att de kunde välja att inte svara på en eller flera

frågor (eller dra sig ur helt). Detta blev naturligt att påminna om under de tillfällen, vid framför allt de enskilda intervjuerna, då respondenterna blev märkbart känslöpåverkade. Det skapade materialet, nu endast i textform, får endast användas i aktuell forskningsstudie, och kommer inte att lånas ut till annan forskning eller liknande, i enlighet med god forskningssed (Vetenskapsrådet, 2017).

Vi har försökt förhålla oss till den *maktasymmetri* som uppstår mellan intervjuare och respondent, då det är intervjuaren som bestämmer samtals ämne och riktning (Kvale & Brinkmann, 2014). Åtgärder för att jämna ut maktobalansen var till exempel att låta respondenterna välja platsen för intervjun, vilket i samtliga fall blev i respondenternas egna hem. En av fördelarna med fokusgruppintervju som intervjuform är att maktobalansen jämnas ut ytterligare då det inte är forskaren som bestämmer frågorna på samma sätt (ibid.) utan konversationen mellan respondenterna är mer fri från forskaren.

Ett etiskt dilemma var hur vi skulle hänvisa till respondenterna. Vi upptäckte att användandet av *änka* bar associationer till ensamhet, sorg, och en förhållandestatus som inte reflekterade friheten att söka/vara med en ny partner. Respondenternas förförståelse för studien var att deras delaktighet var önskad [urvalskriterier] delvis på grund av att de var änkor. Det kan ha påverkat de individuella intervjusituationerna, att det fanns ett motstånd i att prata om den gamla- och den nya relationen i en och samma intervjukontext. Respondenterna upplevdes försiktiga i att berätta om den nya relationen, trots att det var ett så pass seriöst förhållande att de inte träffade andra. I fokusgruppintervjun ändrade vi därför fokus från änkestatus till ”häriifrån- och framåt” och lät respondenterna själva definiera sig: vilket kan läsas mer om i analysen.

Eftersom respondenterna vi har ”rekryterat” har en vänskapsrelation till varandra, uppstod ett etiskt dilemma när de, vid fokusgruppintervjun bad om att få läsa den färdiga studien. Risken att de då skulle kunna identifiera varandras citat baserat på förkunskaperna de har om varandra är stor. Detta förhöll vi oss till genom att ta upp risken med dem, men de menade att de är så pass nära vänner att de redan känner till den informationen, vilket också informationsutbytet visade i fokusgruppintervjun.

Analysmetod

Vi har valt metoden *tematisk analys*. Trots att den saknar tydligt specificerade procedurer (Bryman, 2011a, s. 530) är analysmetoden en av de vanligaste när det gäller kvalitativ forskning (ibid.). En av förtjänsterna med tematisk analysmetod är att forskaren bekantar sig med varje detalj av det insamlade materialet, och att det gör det lättare att bryta ned det i olika

steg (Kvale & Brinkmann, 2014). Dock har bristen på en bestämd analytisk gång orsakat kritik mot metoden. Eftersom det inte finns en bestämd form riskerar resultatet tolkas olika beroende på vem som tematiserar. En annan vanlig kritik är enligt Bryman (2011b) att innehåll kan gå förlorat när citat blir tagna ur sin kontext. Det har vi försökt avhjälpa genom att i analysen sammanhangsmarkera och jämföra empirin med tidigare forskning. På så sätt verifierar citaten resultaten i studien.

Vi använde mobiltelefon som inspelningsapparat under intervjuerna, för att sedan transkribera ljudfilerna till text i ett ordbehandlingsprogram. Det blev fort tydligt att respondenterna hade väldigt olika erfarenheter men en hel del gemensamt. Vi skrev ut textfilerna och började göra markeringar i marginalen och färgkodade till en början svar som kunde kategoriseras som *svårigheter* och *möjligheter* för nya relationer. Flertalet genomläsningar och genomlysningar senare startade processen med att koda och leta teman med hjälp av mjukvaran NVivo 11 på datorn. Att gå från manuell kodning till användning av datorprogram underlättade arbetet med att söka repetitioner eftersom man kan söka på ord och fraser och få fram hur många gånger de förekommer i texten. Enligt Ryan & Bernard (2003) är det lättaste sättet att hitta teman att leta efter repetitioner, det vill säga återkommande teman, i texten.

På detta sätt bröt vi ner materialet till mindre bitar så att det blev mer överskådligt. Vi undersökte vad som möjliggjorde/försvårade änkornas sökande efter nya relationer, vilka upplevelser änkorna hade gemensamt och vad som skiljde dem åt. Dessa sammanhängande koder samlades ihop i form av citat och fördes in i olika kategorier och blev då till teman (Bryman, 2011b). Efter detta granskades alla teman och det som inte var relevant togs bort så att bara det som var intressant för studien fanns kvar. På det sättet valde vi ut citat som representerade koder, som i sin tur representerade teman och som togs upp i resultat och analys (se nästa sida, tabell 2).

Tabell 2-Tematisering

Citat	Kod	Tema
<p>Stina: Mina unga skulle vara själaglada om mamma har det bra [träffat någon]. Bara jag har det bra, då slipper ju dom ... liksom, då vet de ju att mamma har det bra då är det lugnt här. Då behöver de inte oro sig, för mig, menar jag.</p>		
<p>Stina: Det här har ju mina barn vetat om väldigt tidigt kan jag säga. Jag har varit väldigt öppen med det. Dom tyckte ju det var roligt ... att jag träffat nån o de. Samtidigt så ... dom vill väl att jag ska ha hela han, inte bara så här. Men det är klart, samtidigt har det ju vart, vart ett lyft ändå för mig, på nåt sätt. Det är nån mer som tänker på mig i alla fall.</p>	Möjliggörande	Barnen
<p>Margret: Men ... så är det ju det här med barnen. De tyckte kanske inte att det här [med att träffa nya partners] var så himla käckt.</p>	Försvårande	
<p>Intervjuare: Berätta gärna mer om barnens inställning till detta?</p> <p>Rakel: Ja, dom blir vansinniga vet du.</p>		

Validitet, reliabilitet och generaliserbarhet

Validitet (giltighet), mäter vi det vi säger oss mäta? Reliabilitet - kan någon annan göra om samma forskningsstudie, med samma respondenter och få samma resultat? Inom kvalitativ forskning är det egentligen inte fråga om att mäta, utan forskaren ämnar beskriva ett eller flera fenomen (Kvale & Brinkmann, 2014). Genom beskrivningar, teman och analyser förmedlas dessa fenomen till läsaren (Bryman, 2011b). Vi har ämnat redovisa för alla steg i forskningsprocessen för att göra studien transparent, vilket gör det möjligt för läsaren att bedöma om vi beskriver de fenomen vi säger oss beskriva. Vi har fått ta i beaktning att vi själva är tolkare och medskapare av empirin. Hur frågorna ställdes kan ha påverkat, likaså kan vårt

kroppsspråk ha inverkat på intervjusituationen. Det vi har kunnat göra för att uppnå validitet och reliabilitet, är att hålla oss trogna syfte och frågeställningar.

Kritiken mot krav på validitet/reliabilitet i kvalitativa intervjuer är densamma som redovisats under rubrikerna *kvalitativ metod* och *kvalitativa intervjuer* ovan. Vi anser att det finns skäl att ifrågasätta relevansen av att mäta *reliabilitet* i en kvalitativ studie som undersöker något så dynamiskt som kontextuella upplevelser av relationer i ett livsloppsperspektiv. Det finns ingen absolut sanning om respondenternas sociala verklighet (Bryman, 2011b), vilket Öberg (2013) menar är anledningen till att titta på hela livsloppet. Vi menar därför, med stöd av Kvale & Brinkmann (2014) att diskrepanser i empirin (respondenten motsäger sig själv) snarare visar på komplexiteten i att separera människan från kontexten än ett tecken på ogiltighet. Det vill säga att det som respondenten upplever är ”sanning” i en kontext, kan vara ”osanning” i en annan kontext. En generell kritik mot validiteten i avidentifierad empiri är att forskaren, genom att skydda respondenternas identitet genom anonymisering och vaghet kring identifierbara omständigheter, kan göra belägg som kan uppfattas diffusa (Larsson, 2005). I denna studie har stor vikt lagts vid att bibehålla lojalitet till empirins meningsinnehåll.

Vi har använt oss av två olika intervjuformer: först enskilda semistrukturerade intervjuer sedan fokusgruppintervju med samma respondenter. Fokusgruppintervjun gav oss möjlighet att kontrollera att våra tidigare tolkningar av empirin vilket Kvale & Brinkmann (2014) bekräftar som kontrollerande metod. Eftersom respondenterna kände till varandra mycket väl kommenterade de själva *giltigheten* i varandras uttalanden, genom att korrigera och ifrågasätta.

Generaliserbarhet – *går resultaten att generalisera?* Vår studie gör inte anspråk på att vara *generaliserbar*. Även om det går att se mönster i fenomenen vi iakttagit hos de tre respondenterna, är underlaget för knapp för att kunna dra generella slutsatser. Kvale & Brinkmann (2014) ifrågasätter varför ens försöka nå generaliserbarhet vid kvalitativ intervjuforskning då kunskapen är ett mått på de deltagande respondenternas tid och rum, och inte kan sträckas ut till att gälla varken kohorter (alla födda samma år), eller här: alla änkor i pensionsålder i samhället. Som vi skriver i stycket *den kvalitativa metoden*: studiens resultat kan öka förståelsen för individer i samma grupp (till exempel änkor, änkor i tredje åldern, äldre utan samhällsinsats) utan att vara direkt överförbar.

Presentation av respondenterna

Stina var ett av sju syskon, född i efterkrigstidens Norge till en norsk mor och tysk far. Hon berättade att hon var en så kallad ”tyskerunge⁴” och faderns nationalitet fick därför hållas hemlig. Av rädsla för repressalier flyttade de utomlands, och i en period levde Stina isär från resten av sin familj. Strax efter Stina blivit myndig flyttade hon till Sverige och mötte Bosse, som hon skulle komma att gifta sig med och leva tillsammans med i dryga 40 år. Under Stinas yrkesverksamma liv var hon cykelbud i grannstaden. Hon pensionerade sig vid 60 års ålder för att få mer tid med Bosse som då insjuknat.

Stinas barn hade flyttat till andra delar av Sverige men de hade en god kontakt. Stinas egna föräldrar levde fortfarande: fadern i särskilt boende och modern i ordinärt boende.

Stina och Bosse var aktiva i friluftslivet med vandring, segling och paddling. Vandringen och paddlingen höll hon fortfarande på med, kanske ännu mer än när Bosse levde. Stina hade skapat nya vänskapsrelationer sedan hon blev änka. Hon hade inlett en intim relation med Sten, en 15 år yngre man. Sten hade, under tiden som han och Stina haft en sexuell relation, skilt sig från sin fru och blivit sambo med en, för honom, jämnårig kvinna. Relationen mellan Stina och Sten underhölls primärt via sms och sporadiska möten hemma hos Stina.

Margret var född och uppvuxen på en liten ort under trygga förhållanden med närhet till mor- och farföräldrar. Hon har arbetat administrativt hela sitt yrkesverksamma liv och ålderspensionerade sig ett halvår innan hon fyllde 65 år. Margret bodde kvar i huset som hon och maken bodde i tillsammans sedan många år. Margrets båda föräldrar var avlidna efter att ha levt sina sista år på ett särskilt boende på samma ort. De gemensamma barnen och barnbarnen hade Margret god kontakt med och de bodde alla i närheten. På Margrets tomt fanns ett garage som sonen använde som verkstad vilket gjorde att hon träffade honom ofta.

⁴ Norge ockuperades av tyskarna under andra världskriget, 1940–1945. Redan innan denna period etablerade naziregimen det så kallade Lebensbornprogrammet (Borgersrud, 2004). Det var ett verktyg i en rasbaserad befolkningspolitik, för att säkerställa framtiden för den germanska ”ariska rasen”. Flertalet orter i Norge hade Lebensbornkliniker som agerade BB, barn- och mödravård till norska kvinnor som blev gravida med tyska män. Man beräknar att runt 100 000 norska kvinnor inledde en relation med en tysk man, varav det föddes 10 000–12 000 tyskerbarn som resultat av dessa relationer (Arkivverket, 2017). I en norsk forskningsstudie skriver Lars Borgersrud (Staten och Krigsbarna, 2004) om uppväxtvillkoren för dessa barn. Det framkommer att det var ett hårt samhällsklimat mot denna grupp, än mer öppet efter ockupationen släppte: mödrarna kallades för tyskeluder och barnen för horungar. Ledande norska psykologer gjorde uttalanden om att tyskerbarnen troligen var ”mentalt efterblivna” på grund av medfödd fascism, vilket ledde till att hundratals av dessa barn tvångsomhändertogs och växte upp på mentalsjukhus. Norska staten undersökte också möjligheten att deportera ca 9 000 ”tyskerbarn” till Sverige och Australien då barnen ansågs vara ett samhällsproblem. Denna massutvisning stannade på idéstadiet (Borgersrud, 2004).

Margret och maken hade en aktiv fritid tillsammans, med förtroendeuppdrag i en lokalförening i många år. De delade ett intresse för naturen och spenderade mycket tid ute.

Efter makens död hade Margret utvecklat bekantskaper med ett par kvinnor på samma ort som hon umgicks med. Hon hade träffat en man, Bent, som var tio år äldre än vad hon var. Bents tidigare sambo hade fått en demenssjukdom och flyttat in på särskilt boende, vilket Margret uppgav givit upphov till en lojalitetskonflikt hos Bent. Bent och Margret träffades på helgerna och talades vid över telefon på vardagarna.

Rakel och hennes tvillingbror hade en mycket svår uppväxt, något som påverkade henne ännu idag. När Rakel var 20 år träffade hon Fritz och gifte sig mot föräldrarnas godkännande för att få komma hemifrån. Äktenskapet med Fritz var svårt även det, och Rakel uppgav att hon varit mycket begränsad vad gäller möjlighet att förvärvsarbeta, ha vänner eller röra sig fritt. Maken och de två gemensamma barnen har upptagit hela Rakels värld de senaste 40 åren.

Rakel bodde kvar på gården familjen bodde på tillsammans ute i skogen, men Rakel hade börjat titta på andra alternativ. Då hon inte förvärvsarbetat hade Rakel mycket begränsad inkomst.

Efter Rakel blev änka hade hon skapat flera nya sociala relationer och deltagit i ett par olika aktiviteter med andra. Hon hade träffat en man, Shanti, som hon inlett en intim relation med. Shanti bodde centralt på samma ort och de träffades både hos honom och hos Rakel flera gånger i veckan. Vid sidan av relationen med Rakel, hade Shanti en långvarig sårrelation med en annan kvinna.

Resultat och analys

I detta avsnitt redovisas och analyseras studiens resultat med hjälp av tidigare forskning, teoretiska utgångspunkter samt egna tolkningar och reflektioner av materialet. Studiens teman har inga skarpa avgränsningar, vilket gör att den redovisade empirin kan tyckas platsa under fler än ett tema. Följande teman har identifierats vid analys av empirin: *Gemenskaper i relationer och aktiviteter*, *Limbo – hjärtat och hjärnan i kompromiss*, *”Jag vill ha hela han”*, *Barnens inställning*, *”Oj så gammal, herregud”*. För att underlätta förståelsen i terminologin är användandet av ”maken” alltid en syftning till respondentens avlidna make, medan användandet av ”älskaren” alltid är en syftning till mannen i respondentens nyskapade intima relation.

Gemenskaper i relationer och aktiviteter

Detta tema handlar om gemenskaper i relationer och aktiviteter som änkorna hade innan och efter makens bortgång, om rollförändringar, och om vilka önskningar och möjligheter det finns till ny gemenskap. Meningsbärande citat visar på hur det var att gå från att vara tillsammans som par i en gemenskap till att vara ensam.

Stina, Margret och Rakel samtalande under fokusgruppintervjun om sina makar och hur relationen sett ut dem emellan. Alla tre beskrev ett tätt umgänge med maken och ett begränsat umgänge utanför den egna relationen. För Stina och Margret hade de båda före detta makarna funktionen av både livspartner och kompis, och relationerna hade den exkluderande natur som Granovetter (1973) menar är typisk för hemmanära starka-band-relationer:

Stina: När jag hade Bosse. Vi var ju väldigt mycket, bara han och jag. Nu är jag ju tvungen att skaffa lite vänner. Annars blir livet för trist. Vi var både gifta och kompisar på samma gång. Vi var allt för varandra.

Tidigare forskning (Carr, 2004; Tornstam, 2011) visar att kvinnor ofta har väl etablerade tunna nätverksband att falla tillbaka på, vid sidan om parrelationen. Det var inte fallet för våra respondenter, vars vänskapsband (tunna band) primärt formades efter makens bortgång. Det täta umgänget i Rakels relation med sin make, var ofrivilligt och resultatet av kontroll och svartsjuka. Relationen var, trots sin institutionella status som äktenskaplig, inte präglad av ömsesidigt utbyte, gemensam förtroenhet och emotionell intensitet som enligt Granovetter (1983) kännetecknar en positiv starka-band-relation:

Rakel: Han bestämde. Han bestämde allt. Ja, jag kunde fråga, kan jag få låna bilen idag, och ta en tur ut och besöka Lea [dottern] och barnbarnen? [Då svarade han] *Nej. Bilen ska stå där den står.*

Stina hade bibehållit de friluftaktiviteter som hon och hennes make haft tillsammans. Hon vandrade och paddlade med samma lokala klubb där hon och maken tillsammans varit aktiva medlemmar, nu i större utsträckning än tidigare. Tidigare forskning visar att det är vanligt att änkor skaffar sig mer att göra trots att de har färre åtaganden än innan, som ett sätt att hantera känslor av ensamhet (Eriksson & Svedlund, 2007). Stinas ökade aktivitetsnivå kunde tolkas som att det var själva aktiviteten som fyllde vacuumet efter maken, inte de andra deltagarna i aktiviteten - då gemenskapen inte tycktes vara avgörande för att hon skulle utföra aktiviteten. Stina reste även fortfarande till samma resmål årligen, trogen den tradition hon och maken haft tillsammans. Skillnaden var att hon nu var social med andra som hon träffade på resan:

Stina: Nej, alltså jag har ju fortsatt att åka till Spanien varje år, i januari [...] Och jag har ju träffat nya kompisar och väninnor kan man säga. Och det är ju mycket på grund att man är

ensam. Att man har gjort det. [...] jag tror, om man är ett par, så har man svårare för att träffa och prata med nya människor liksom.

Margret uppgav tvärtom att hon upphört med sina tidigare fritidsengagemang efter makens bortgång, då hon inte ville vara i de sammanhangen utan honom. Det kunde tolkas som att Margret, liksom änkorna i van den Hoonaards forskning (2001), kände att hon efter ett långt äktenskap hade blivit så van i sin roll som hälften av ett par, och föra sig på ett visst sätt i sociala sammanhang, att det kändes onaturligt att börja testa sig fram igen. Rollförändringen från par till ensamstående änka uppges i tidigare forskning upplevas värre än själva förlusten (Eriksson & Svedlund, 2007). Margret reflekterade över den personliga rollförändringen i relation till den förening hon och maken varit aktiva, och viljan att känna sig behövd:

Margret: ... det är nog kanske så jag i så fall skulle vilja ha det, en uppgift, för man kan vara väldigt ensam i en förening med.

Margret föreställningar om pensionsåldern hade inte levt upp till förväntningarna:

Margret: Man har alltid hört det att pensionärer de har fullt upp. De hinner inte med nånting. De är med på kurser och de är och passar barnbarn och de gräver i trädgården och de är med i aktiviteter och de reser och ... så är det ju inte riktigt.

Margret kunde tyckas beskriva den normativa bilden av tredje åldern: ”fullt upp”, ”på kurser”, ”reser” visar på *aktivitetsförväntningar*. ”Passa barnbarnen”, ”med i aktiviteter”, visar på *gemenskapsförväntningar*, medan ”gräver i trädgården” visar på förväntningar på den *fysiska förmågan*. Diskrepansen mellan den upplevda normen och den egna erfarenheten gjorde henne märkbart nedstämd.

Rakel hade inte erfarenhet av ordnade fritidsaktiviteter varken från barndomen eller under sitt 40 år långa äktenskap. Relationerna inom den omedelbara familjen hade varit hennes enda sociala gemenskap. För henne innebar att bli ensam att dörrar öppnades till nya relationsmöjligheter, nya aktiviteter, både för henne själv och i gemenskap med andra. Hon hade börjat dansa igen och var ute på dans ofta. Ibland åkte hon till stugan:

Intervjuaren: Vad händer med resor och sådant, Rakel?

Rakel: Jag har en stuga som jag åker till på sommaren. Om jag åker i juli så kommer jag kanske tillbaka i mitten på september.

Intervjuaren: Vad gör du när du är där?

Rakel: Fiskar.

Intervjuaren: På egen hand?

Rakel: Ja.

Intervjuaren: Umgås du med någon när du är där?

Rakel: Ja, det gör jag! Då har jag jätteskoj! Så har jag motorbåt och skoter som jag är ute och kör med och det är jätteskoj. Jag älskar fiske så det passar mig väldigt bra. Jag har alltid fiskat. Eller inte när jag var hos mina föräldrar, då fick bara min bror fiska.

Något alla tre respondenter i vår studie hade gemensamt var att de var intresserade av en ny starka-band-gemenskap; de önskade alla att träffa en ny man att ha ett förhållande med. I tidigare forskning på änkor och nya relationer, menar van den Hoonaard (2002) att kvinnorna i hennes studie inte hade önskemål om en ny kärleksrelation, vilket uppges bero bland annat på att de starka band de hade till sina makar påverkade att de fortfarande kände sig gifta. Stina och Bosse hade ofta talat med varandra om att de önskade att den andre gick vidare i en ny parrelation:

Stina: Vi sa ju alltid det till varandra, jag och Bosse, att vi ville ju inte att ... blir en av oss så pass sjuk att den gick bort, eller så, om det skulle hända nånting. Så vill vi ju inte att vi inte skulle träffa nån annan. Livet ensam är ju inte roligt. Det sa vi ju alltid till varandra: är det så, liksom, att nån blir sjuk och dålig. Så önskar vi ju den som är kvar, att den skulle träffa nån annan.

I Margrets tidigare relation hade Stig givit uttryck för en önskan om att hon skulle träffa en ny vid hans eventuella bortgång.

Intervjuaren: Pratade ni om det [att träffa någon ny] nån gång? Du och Stig?

Margret: Nej, inte så Inte så. Han önskade kanske om jag ... för han trodde ju ... det vet jag inte varför han egentligen pratade, men han pratade ju på det många gånger att han kommer att gå bort först.

Intervjuaren: Även innan han blev sjuk?

Margret: Ja. Det vet jag inte varför.

Intervjuaren: vad brukade han säga då?

Margret: Ja, då träffar ju du nån annan. Det sa han. Men vi gick aldrig djupare in på det.

Intervjuaren: Hur tolkade du det?

Margret: Han ville mig gott.

Intervjuaren: Han önskade att du skulle gå vidare, och inte vara själv?

Margret: Ja ... (paus) så tror jag.

Vår tolkning är att det hade underlättat för Stina och Margret att uttalat få ett godkännande att gå vidare i en ny relation.

Limbo – hjärtat och hjärnan i kompromiss

Detta tema handlar om mellanrummet mellan tjocka/starka och tunna/svaga band. Respondenterna i denna studie kan tolkas ha letat efter nya starka band på svaga-band-arenor. Det vill säga, varit socialt aktiva på dans, inom föreningslivet och andra sociala gemenskaper med en uttalad önskan om att träffa en ny kärlekspartner: ”Man är ju ingen ensamstående” (Stina).

Alla tre respondenter hade också träffat nya män som de inlett en intim relation med. Dock gör vi tolkningen att ingen av ankornas nya relationer gjort övergången från tunna- till tjocka band utan har fastnat i limbo. Mönstret som framträdde var bristen på de kriterier för ömsesidigt utbyte och emotionell investering som Granovetter (1983) menar definierar starka band.

Gemenskapen i den intima relationen lindrade den negativa upplevelsen av ensamhet trots avsaknad av önskad heltidsrelation. Detta gjorde att de kände sig ensamma fastän de var i en relation. Bildtgård, Andersson & Öberg (2016, s. 32) menar att det kan bero på skillnaden mellan den ideala relationen (här: sambo) och den verkliga relationen (ej definierad). Änkorna hade svårt att se att de skulle ha accepterat rådande kompromiss för 20 år sedan vilket Öberg (2017) menar är *tidsparadoxen* i nya relationer på äldre dar (+65). Det vill säga att de i tredje-åldern har mer tid att lägga på en relation än de någonsin haft tidigare, men att de, som Rakel säger: ”har ju bara några goa år kvar.” Mycket tid per dygn men lite tid kvar i livslopp. Tolknigen görs att änkorna kände osäkerhet kring att hinna hitta något bättre (närmare idealet), och hellre än att bli helt utan relation, kompromissade de.

Änkorna uttryckte själva en svårighet i att definiera den egna relationsstatusen: ”pojkvän/flickvän”, ”partner”, ”vi är ett par”-, särbo-”, eller ”i en kärleksrelation” verkade varken spegla relationerna korrekt, eller upplevas åldersadekvata. Även tidigare forskning (Talbot, 1998) bekräftar att äldre saknar begrepp för att beskriva nya relationer på äldre dar som inte för tankarna till ungdomligare relationer. Följande citat är hämtade från fokusgruppintervjun när vi frågade respondenterna hur de definierar sina nya relationer:

Stina: Nej ... jag vet inte vad jag är ...

Intervjuaren: Om du [Margret] träffar en man, säger vi ...och han frågar: är du fri? Vad säger du då?

Margret: Nej ... då kan jag nog inte säga att jag är det. För då sviker jag ju honom som jag träffar.

Intervjuaren: Du följer inte med någon annan hem?

Margret: Nej, det skulle jag inte göra.

Intervjuaren: Där sa du ett uttryck: *jag träffar en man* eller *jag träffar någon*. Är det det du säger?

Margret: Ja, precis.

Intervjuaren: Vad säger du [Rakel] om en man frågar om du är ledig?

Rakel: Ja, det är jag ju! Han jag älskar får jag ju inte ändå. Det är ju bara det.

Rakel beskrev sig som fri i citatet ovan, men hon uppgav även att ”det är Shanti eller inget”. Detta tolkar vi som att hon begreppsmässigt inte kunde relatera till andra relationstermer för att beskriva sin egen status, och bekräftade att hon befann sig i limbo. Stina uttryckte en liknande ståndpunkt:

Intervjuaren: Stina, är du ensamstående och singel, eller känner du att du är upptagen?

Stina: Nej ... upptagen ... nej, det är ju samma som Rakel, jag har ju en som jag tycker jättemycket om. Men han ... jag vet inte var jag har honom ... jo, jag vet ju det, att han har en annan. Och ... att han har valt henne. Men samtidigt så kan han inte låta bli att träffa mig. Och jag kan inte låta bli att träffa honom. Så det måste ju vara nånting som vi dras till varandra för. Och jag har svårt att tänka på någon annan, så jag har liksom inte radarn ute.

Rakel: Ja, hon tänker bara på honom. Lika mycket som jag tänker på Shanti.

Stina och Rakel kunde inte definiera sin relationsstatus som upptagna, men uttryckte starka känslor för de män de fallit för. Margret definierade sig som ”upptagen”, att hon ”träffar någon”. I citatet nedan kunde dock en viss ambivalens tolkas:

Margret: Jag är fortfarande ute och dansar med en väninna ja, men inte med nåt öga öppet (skratt). Sen ska man väl inte säga det, vad man träffar på vet man väl aldrig, nej. Men nu i vinter har jag bara varit på de här pensionärsdanserna. Det är ju gubbar allt det är. Går man ut på andra danser, där är ju ett annat klientel. Jag är inte ute efter en ung pojk.

Stinas ambivalens kom till uttryck när hon svarade på huruvida hon kunde tänka sig att flytta ihop med en väninna, för sällskaps skull. Det kunde tolkas som att hon inte redan var ”upptagen” (se kursiverat) för att i nästa mening hänvisa till relationen med Sten:

Stina: Nej jag eh ... Nej. Jag vill va fri. Om man säger så? *Skulle jag träffa nån* så vill jag ju inte liksom att det finns nån som bor här hos mig, nej. Nej kunde jag inte tänka mig. (lång paus) Jag menar om Sten hastigt kan komma hit nåra minuter så vill jag ju inte att det är en annan person i huset här (skrattar).

Stina visste att Sten var gift när Stina och han började träffas, och när han skilde sig hade hon förhoppningar om att de skulle träffas mycket mer för att sedan leva tillsammans som par. När Stina sedermera blev varse att Sten har blivit sambo med en annan kvinna accepterade hon detta trots att hon ville ha mer:

Stina: [Vi träffas] kanske... var tredje vecka. Kanske en gång i månaden. Där när det passar i jobbet [för honom], kan man säga. För han åker ju tillsammans med en kollega och då fungerar det ju inte. Då är dom ju två. Då kan vi ju inte träffas. Nån gång när [kollegan] åter lunch, då kan vi ju kanske träffas en liten stund. Men annars är det korta träffar. Det är ju inte så jag vill ha det egentligen, jag vill ju ha en relation där vi gör allt tillsammans. Inte bara liksom.... Korta träffar. Men ... Det är väl de att (småskrattar) ... när kärleken går in så går vettet ur!

Margrets nya relation innehöll mycket hon var nöjd med men samtidigt gjorde sig Bent bara tillgänglig för Margret på helgerna, men förklarade inte varför. Denna försiktighet, från Margrets håll, i att ifrågasätta eller ställa krav tolkar vi som ett tecken på *tidsparadoxen*:

Margret: Nej, jag är inte riktigt nöjd [med att bara träffas på helger]. Men samtidigt, som jag säger till mina väninnor: han har inte ens frågat om jag ska flytta till honom när han sitter och säger att han är så ensam. Och jag säger att jag är så ensam och att det är så tråkigt. Det har han inte frågat.

Rakel hade träffat Shanti, en jämnårig man från samma ort, på dans. Det var kärlek vid första ögonkastet, uppgav hon. När relationen inleddes visste hon redan att han hade en relation med en annan kvinna som han inte hade några planer på att ge upp. Rakel återgav något som en väninna berättade för henne första gången hon träffade Shanti:

Rakel: [...] och hon [väninnan] säger till honom [som hon dansar med] att Rakel faktiskt har blivit kär och pekar ut ja, han som dansar där borta. [danspartnern svarar] Honom ska hon inte bry sig om, för han vill inte bara ha en [kvinna] utan han vill ha två. Och det säger Eva-Lena till mig sedan: Rakel, bry dig inte om honom för han nöjer sig inte med en kvinna, han ska ha två.

Ingen av kvinnorna var riktigt nöjda med villkoren i deras nuvarande relationer, men istället för att ifrågasätta detta eller ställa krav så accepterade de situationerna som de var. Vår tolkning är att respondenterna såg alternativet – ensamheten – som något värre och att det därför var bättre att acceptera villkoren och kompromissa med de egna känslorna och önskningarna. De valde att bota ensamheten med gemenskap (Cedersund, 2013). Stina, Margret och Rakel berättade hur de kände kring ensamhet:

Stina: [...] när man har ...Levt i en parrelation, så många år, man är ingen ensam människa. Nej...

Margret: [beskriver hennes och Rakels liknande förutsättningar] Änka och liksom... tycker att ensamheten är fruktansvärd.

Intervjuaren: Men det här med ensamhet och så. Känner du dig ensam ibland?

Rakel: Ja, ibland får jag nästan panik.

Som vi tog upp i början av detta temat kunde respondenternas relationsstatus svårligen definieras, men det stod klart för oss att våra respondenters syfte och mål var en parrelation, vilket vi går djupare in på i nästa tema.

”Jag vill ha hela han”

I rubrikens citat, som kommer från Rakel, uttrycks en längtan som återfinns i samtliga intervjuer. Citatet står för en målbild vad gäller såväl boendeform som ömsesidig emotionell investering. Det är det, det här temat handlar om.

Under intervjun återgav Stina en konversation med en annan 70+ väninna som resonerade kring sårbarhet och implicit vikten av utrymme:

Stina: ”Lambo: Lagom Avstånd Mellan Bostäderna [...] *Ja, för då sköter han sitt liksom där, å så sköter jag mitt, å så träffas vi antingen där eller där.* Hon [väninnan] tyckte det var väldigt bra.

Tidigare nationell och internationell forskning visar på ett ökat sårbarhet för äldre i tredje åldern, att leva tillsammans var för sig (Arnet Connidis et al., 2017; Bildtgård & Öberg, 2015; Ghazanfareon Karlsson & Borell, 2002; Ghazanfareon Karlsson, 2006; Malta & Farquharson, 2014). Ensamstående äldre kvinnor önskar en man att gå ut på sociala tillställningar med, men de vill gå hem till ett eget hem (Carr, 2004). Det står i kontrast till resultatet i denna studie. Änkorna i den här studien var inte intresserade av sårbarhet som

levnadsform i första hand. Målet var uttryckligen att få flytta ihop med den nya kärleken och få ”hela han”. Det var amorösa motiv till att flytta ihop snarare än praktiska. Stina, Margret och Rakel underströk att det kändes precis som det gjorde när de var unga, de ville bara vara tillsammans med sin nya kärlek och få dela vardagen tillsammans:

Intervjuaren: Det här med att träffa nya människor. Och kanske framför allt i ditt fall, nya män då. Tycker du att det är stor skillnad med känslolivet? Om du kommer ihåg hur du kände när du träffade Stig? Det här med att lära känna nån och bli intresserad, och fjärlarna i magen.

Margret: Det är ingen skillnad. Det är *ingen* skillnad alltså. Nästan skulle jag våga säga att det är starkare. När man väl lärt känna varandra så ... Det där första, förälskelsen sådär. Den kan väl ungefär jämföras. Men sen ... man är ju säkrare i sig själv och man vågar ta för sig. Det vågade man väl inte när man var 25 år. Det vågade man väl inte?

Även om Margret och Rakel uppgav att ekonomin var ansträngd efter makens bortgång så vägrade inte de ekonomiska incitamenten tyngst i resonemanget kring att flytta ihop. Pragmatik, så som att det skulle underlätta med någon som kan hjälpa till att fixa kring hemmet, eller att inte våga bo själv i framtiden var heller inte avgörande. Istället var sexuell åtrå/attractio, kärlek, gemenskap, en längtan till de vardagliga samtalen och att glädjen i att komma hem till någon, återkommande känslor som ledde till att vilja ”ha hela han”.

Stina: Han förstår ju att det ... Jag vill ha mer. Tror jag, han förstår. Han har inte sagt det men ... det måste han väl förstå. Om han har läst det jag har skrivit [i sms].

Intervjuaren: Ja, för du har skrivit saker som innebär det?

Stina: Ja, att jag ... ja, innebär det. Ja, att jag skulle vilja träffa honom för jännan.

Margret: ... men samtidigt att ha nån att prata med och bara, om vardagliga enkla saker ... det är det man saknar. Framför allt att göra saker, tillsammans kanske.

Rakel: Jaa... jag älskar honom. Det gör jag verkligen. Jag har aldrig älskat min gubbe [maken] som jag har älskat denne man. Det är liksom, två vitt skilda saker. Aldrig känt samma sak. Så det känns så ljuvligt när vi träffas.

Änkorna i van den Hoonaards studie (2001) uppgav att de inte var intresserade av att gifta om sig, med motivet att det skulle vara orättvist mot den nya mannen att bli jämförd med den tidigare maken. De hade också svårt att föreställa sig att ett nytt äktenskap skulle kunna bli lika bra som det första äktenskapet. I denna studie uppgav respondenterna att giftermål inte var ett önskat eller viktigt steg i den nya relationen, med hänsyn till nuet och framtiden:

Stina: Nej, det har ingen betydelse tycker jag. Det här med giftermålet. Det var förr, men nu ... nej, nu hade jag ju aldrig ... tänkt på att det var tvunget att göra det.

Intervjuaren: Vad är det som är skillnaden? Är det det praktiska eller är det känslorna?

Stina: Nej ... jag menar, nu ska man ju inte skaffa några barn, man är ju inte i den åldern som man skaffar barn. Det är ju annat när du ska ha en familj. Du ska ha barn tillsammans och så vidare. Då tyckte jag att då kändes det bättre.

Intervjuaren: Skulle du vilja bo med den mannen som du träffar?

Stina: Ja, det är klart ...

Intervjuaren: Sambo? Inte lambo?

Stina: Nej ... Hellre sambo.

Intervjuaren: Hur tänker ni andra kring det?

Rakel: Samma sak.

Intervjuaren: Är det sambo som är målet med en ny relation?

Rakel: Ja ...

Intervjuaren: Giftermål?

Rakel: Nej, det är inte så viktigt ... men förlova oss kunde vi ju göra. Det tycker jag.

Margret: Förlova mig vet jag inte. Det betyder inte så mycket för mig, men gifta mig skulle jag aldrig göra igen.

Intervjuaren: Hur kommer det sig?

Margret: Jag vet inte.

Stina: Det är bara formalitet tycker jag.

Margret: Ja.

Stina: Tycker jag. Då kommer ju det här med barn och grejer in ... tänk om arvet försvinner.

De barnahavande åren var över och giftermål skulle då bara vara en formalitet och möjligtvis försvåra för barnen vid ett framtida arv. Resultatet i vår studie stämmer överens med Bildtgård & Öbergs forskning (2015), som menar att personer i den här generationen visserligen har växt upp med att äktenskapet sågs som något nödvändigt, men att deras syn på olika samlevnadsformer har anpassat sig under deras livslopp till att nu ses som mer av en formalitet och inget som är tvunget.

Änkorna i vår studie uppgav att de kände sig ensamma trots att de ingick i intima relationer, detta kan förstås med hjälp av Buber (2011) som menar att det är kvaliteten på en relation som avgör om den stävjar ensamhet eller inte. Våra respondenter önskade skapa nya tjocka band, vilket inte kunde infrias eftersom huruvida ett band definieras som tjockt (starkt) eller tunt beror på en kombination av investerad tid, emotionell intensitet, gemensam förtroenhet samt vilket utbyte parterna i relationen har av varandra (Granovetter, 1983; Henning & Lövgren, 2002). Skälet till att banden i änkornas relationer inte kunde definieras som tjocka var att två av änkorna i vår studie träffade män som hade primärrelationer med andra kvinnor, vilka de inte ämnade lämna till förmån för ett helhjärtat förhållande med respondenterna. De ”vill ha hela han”, men hade nöjt sig med mindre.

Sten, som Stina träffade, hade under tiden de träffats hunnit skilja sig och påbörja en ny relation med en andra kvinna. I citatet nedan uttryckte Stina en ambivalens över situationen, och avslutade med en sorgsenhet över att hon inte förmådde avsluta relationen med Sten.

Stina: [...] efter han skilde sig så ... fick jag reda på... att han har träffat en ny. Och han fortf (avbryter sig) och då träffas vi ju fortfarande. För han har inte sagt nånting till mig ... Så det var ju ett hårt slag. För mig. Men tyvärr så träffas vi fortfarande.

Rakel visade tecken på acceptans för situationen och hopp om förändring i följande citat:

Intervjuare: Vad ska till för att bli lycklig, från och med idag?

Rakel: Ja, det var om Shanti sade: ska vi bli ett par?

Intervjuare: Kan du tänka dig att fråga Shanti då? Istället för att vänta på att han ska göra det?

Rakel: Ja, men jag har frågat, förstår du? Vad säger han då? Jo, det kan du få reda på! [hämtar ett papper hon läser ifrån] Jo, då säger han så här: *Rakel: Du är den finaste, bästa, godaste och snällaste jag har haft i hela mitt liv. Men jag kan inte göra slut med den andre för vi har varit ihop i tjugo år.*

Resultatet visar alltså att änkorna i studien var involverade med nya män, som de önskat, men att de intagit en kompromissande position vad gällde både den emotionella investeringen och boendeformen. Två av tre respondenter hade en position som ”den andra kvinnan” vilket var ytterligare ett rollbyte i livsloppet att förhålla sig till. Detta resultat skiljer sig väsentligt från aktuell svensk forskning där äldre uppger att de inte skulle acceptera otrohet eller polygama (relation med flera) förhållanden. Dessutom visar samma forskning att medan nya intima relationer är önskvärt så är särbo den föredragna boendeformen (Bildtgård & Öberg, 2017).

Barnens inställning

I det här temat presenteras de inställningar Stina, Margret och Rakel förmedlade att deras barn, från det tidigare äktenskapet, hade till deras sökande efter en ny intim relation. Vi presenterar och tolkar ett antal citat i vilka vi kan utläsa om och hur barnens attityder påverkade respondenterna i deras relationsskapande.

Flera forskare menar att negativa attityder från barnens håll kan vara hinder för nya parrelationer (Mehta, 2002; de Jong Gierveld & Peeters, 2003; Malta & Farquharson, 2014). Margret och Rakel lät dock inte sina barns uttryckta åsikter hindra dem från att söka efter och finnas i den gemenskap en parrelation möjliggjorde, men de hanterade sina barn på olika sätt. Margret lät inte hennes barn styra om eller vem hon träffade, men det framkom att hon tyckte att det var tråkigt att barnen inte kunde vara glada för hennes skull. Hon upplevde samtidigt en dubbelhet i deras känslor på det sättet att de egentligen ville att hon skulle ha det bra.

Margret: Men ... så är det ju det här med barnen. De tyckte kanske inte att det här [med att träffa nya partners] var så himla käckt.

Intervjuare: Dina barn?

Margret: Ja, det tyckte de inte. Det märks ju ... det märks ju. Det blev väl lite upptinat, i och med att vi höll ihop i ett år, och drygt det var det nog, det blev lite upptinat, men ...

Intervjuare: Har ni pratar om det, du och barnen?

Margret: Ja ...

Intervjuare: Vad är det de tyckte var svårt?

Margret: Ja, men att det kom in nån annan då. Att se mig ihop med nån annan som de egentligen inte kände.

Intervjuare: Så det var inte att det var just han, utan att det var nån?

Margret: Det tror jag inte. Nej, det hade nog inte hjälpt, vem det än hade vart (skratt). Så där är ju ett motstånd man har, om man säger. När man träffar nån ny.

Intervjuare: Tror du att det finns kvar? Nu när ni övat på den mannen?

Margret: Jag vet att det finns kvar. Så där är ju liksom problem. Eller problem ska jag väl inte säga. De vill väl att jag ska må bra.

Intervjuaren: Är du öppen med att du är borta varje helg, eller att han är hos dig?

Margret: Ja, men de frågar sällan något. Vad vi gör, eller ... om jag mår bra eller om jag tycker det här, men ...så det gör de inte. Dottern har börjat litegrann att mjukna [...] men grabben frågar ju aldrig nånting.

Tidigare forskning bekräftar att änkor vill ha stöd av sina barn efter makens bortgång, men att barnen inte får ta över (van den Hoonaard, 2001). Rakel uppgav att hon kände sig motarbetad och bevakad av sina barn. Hon beskrev hur de ringde varje dag för att fråga om hon hade besök, hur de ställde krav på hur hon skulle leva och inte hade stöttat henne i hennes nya livssituation.

Rakel: [...] först var jag hemma ett år [efter makens död] för jag tyckte inte det var rätt att gå ut. Och jag fick inte lov heller av min son, för han tycker jag skulle sitta här till jag dog själv.

Enligt Rakel var också dottern nu kritisk till hennes önskan om att skapa nya tjocka band. Rakel trodde att dottern ville att hon skulle komma ut och ha roligt efter makens bortgång och förtydligar: ”men inte så roligt”.

Intervjuare: Berätta gärna mer om barnens inställning till detta?

Rakel: Ja, dom blir vansinniga vet du. Dom blir helt knäppa i huvudet. Helt och hållet. Shanti var ju här och hälsade på en förmiddag, jag bjöd på kaffe och vi satt och mös. Och så åker han hem. Sekunderna efter så hör jag att han kommer tillbaka och tänker, har han glöm något? Då var det ju sonen. Så kommer han in och så gör han världens fulaste grimas och så går han och sätter sig där [pekar på stolen framför kylskåpet]. *Har du haft främman't, morsan?* Säger han då, jättesurt. Ja sa jag, det har jag haft. Shanti var och hälsade på, sa jag. [Barnbarnen] gick och satte sig där för då ville de ha godis och dricka. *Kom! Så åker vi, här ska vi inte vara* sade han till dom. Och så åkte dom.

Rakel: (skrattar) Nej! Och Lea [dottern] sa så här för 14 dar sedan, hon sade såhär: *Ja, blir det du och Shanti, så kan du glömma att jag kommer och besöker dig alltså! Då får vi träffas på andra ställen, hos mig eller var som helst.* Men att komma och besöka mig om jag flyttar till honom eller om han flyttar hit, det gick inte.

Rakel återgav att hennes barn inte ville se henne ersätta pappa med en annan man och att de varit tydliga: ”Bara så du vet [mamma], du är gammal, äcklig och ett svin.”

Barnens motstånd, utan att göra anspråk på djupare psykologisk analys, kan tolkas vara uttryck för den lojalitetskonflikt som van den Hoonaard (2001) annars redogör för mellan en änka och hennes framlidne make. Lojalitetsbanden till pappan gjorde att barnen inte ville att mamman emotionellt ”tar av sig ringen” och går vidare.

På grund av barnens hårda ord och negativitet dolde Rakel nu sin relation:

Rakel: Jag har sagt att det är slut. Att vi inte är ihop.

Intervjuaren: För att slippa ...?

Rakel: För att jag inte får lov ... av dem. För jag ska inte ha någon gubbe [tycker barnen]. Jag ska vara på gården ensam.

Stina uppgav att hennes barn hade positiv inställning, vilket hade varit en underlättande faktor för henne. Hennes barn, som själva träffat sina partners via Internetdejting, hade erbjudit hjälp

och uppmuntran för Stina att göra detsamma. Att fler [vuxna] barn hjälper sina äldre föräldrar att hitta en ny partner på äldre dar menar Bildtgård & Öberg (2017) är ett tecken på en förändrad samhällsattityd som accepterar att sorg inte behöver vara att klä sig i svart hela livet.

Stina berättade att barnen tidigt fick reda på att hon och Sten träffades.

Stina: Det här har ju mina barn vetat om väldigt tidigt kan jag säga. Jag har varit väldigt öppen med de. Dom tyckte ju det var roligt ... att jag träffat nån o de. Samtidigt så ... dom vill väl att jag ska ha hela han, inte bara så här. Men det är klart, samtidigt har det ju vart, vart ett lyft ändå för mig, på nåt sätt. Det är nån mer som tänker på mig i alla fall.

Stina visste att hennes barn önskade att hon ”har det bra”, som hon själv uttryckte det. Öberg (2017) menar att en ny relation kan öka upplevelsen av autonomi hos den äldre, då den nya relationen minskar upplevelsen av att vara en belastning för sina barn. Vår tolkning i citatet nedan är att Stina gav uttryck för just det:

Stina: Mina unga skulle vara själaglada om mamma har det bra [träffat någon]. Bara jag har det bra, då slipper ju dom ... liksom, då vet de ju att mamma har det bra då är det lugnt här. Då behöver de inte oro sig, för mig, menar jag.

”... Oj! Så gammal! Herregud ...”

Citatet som namnger detta tema kommer från hur Stina tänkte att andra skulle kunna reagera på hennes ålder om de såg den i siffror, utan att känna henne. Temat presenterar meningsbärande citat där den egna åldern och andras ålder reflekteras kring och ställs mot attityder till ålder och åldrande i tidigare forskning. För att forma sig en uppfattning om sin egen åldersstatus jämförde änkorna sig både med yngre och äldre:

Stina: Jag menar, jag kan inte ... när jag ser mig jämfört med en del, som kanske är 10 ... minst 10 år yngre än mig, så är jag mer aktiv än va dom är, en del då.

På frågan om respondenterna kände sig gamla, svarade de nej och listade varför: de hade god hälsa och kunde fortfarande vara aktiva och var självständiga. Det är en beskrivning som ligger väldigt nära definitionen för *tredje åldern* (Laslett, 1987). Svaret ger att den som är gammal är sjuklig, har nedsatt aktivitetsförmåga samt är beroende av andra, alltså är i den fjärde åldern (Thelin, 2011). Respondenterna sade inte att de var unga, bara att de inte var gamla. Det överensstämmer med resultat från tidigare forskning där 7 av 10 uppgav att de kände sig yngre än sin kronologiska ålder (hur många år man är) (Öberg & Tornstam, 2001). Det väcker frågor kring effekten av stereotypa bilder i media och samhällsdiskurs när 70% inte kan relatera till sin egen ålder och den egna förståelsen för vad det är att vara i den åldern. Abramsson et al. (2015, s. 126) definierar stereotyper kring äldre och åldrande som antingen ”...överdrivet

negativa, den skröpliga ålderdomen, eller överdrivet positiva, det aktiva åldrandet.” Om det är antingen eller som gäller så är det inte märkligt att respondenterna ville identifiera sig med den senare bilden.

Stinas och Margrets nya relationer hade viss åldersskillnad. Denna åldersskillnad delade de tankar och funderingar kring med oss i både de enskilda intervjuerna och i fokusgruppintervjun. Stina var 15 år äldre än Sten och Stina uttryckte en kluvenhet i detta. Dels tyckte hon inte att åldern borde spela någon roll, dels funderade hon mycket på om det var på grund av hennes ålder som Sten inte ville eller vågade ha en relation fullt ut med henne:

Stina: Hos Rakel är det inte den åldersskillnaden som det är mellan mig och Sten ... jag vet inte om det är bara det han har hängt upp sig på ... eller om det är något annat. Det vet jag inte.

Hon uttryckte en frustration över den socialt konstruerade [hetero-] åldersnormen (Tornstam, 2011) som accepterar att mannen är äldre än kvinnan, men inte tvärtom:

Intervjuare: Du sa att det beror på Sten, om hur det här blir i framtiden: kan du se dig själv fylla 80 och vara kvar i samma situation?

Stina: (skrattar) jag vet inte hur jag e när jag e 80! (skrattar) Jo jag har också tänkt på det liksom. Eh ... då är han ... vad är han då? 66 och jag ska väl fylla 80 då. Det är ju hemskt! Det är ju hemskt? Ja, jag tycker det är hemskt men ... men jag tänker på, varför kan det vara tvärtom?

Intervjuare: Vad tror du är Stens svårighet med att du är äldre? Inför vem?

Stina: Det är väl ... det är nog familjen. Tror jag. Jag tror han är väldigt familjär liksom. Mamma och pappa betyder mycket ... Systemen och ... några kompisar. Herregud vad skulle dom säga? Att Sten fått tag i en *ho e ju ah gud!* För nu kan dom ju bara gå in på nätet och se ... *Oj! Så gammal! Herregud ...*

Margrets nya kärlek var drygt tio år äldre än henne. Ur hennes intervjusvar tolkade vi en oro som inte berodde på åldersskillnaden mellan dem, utan snarare att han började bli gammal. Då kvinnor generellt sett lever längre än män, ökade risken för att Margret återigen skulle behöva uppleva en tid med en sjuk partner, där hon själv var vårdaren (Tornstam, 2011) och i förlängningen uppleva förlusten av ytterligare en viktig gemenskap. Även i tidigare forskning uppger änkor att idén om omsorgsrollen leder till att man inte letar ny intim relation alls (Davidson, 2001; Ghazanfareon Karlsson et.al, 2002; van den Hoonaard, 2002; Carr, 2004). I Margrets intervjusvar såg vi motstridiga uttryck kring Bents ålder; dels var han gammal, men han var även yngre än sin verkliga ålder, enligt Margret. Han var mycket vältränad och hälsosam och detta var, enligt Margret något som gjorde att han verkade vara tjugo år yngre än hans verkliga ålder. I citaten nedan resonerade Margret om sin egen och Bents ålder:

Margret: Bent är faktiskt 80 år! Så där är ju också en liten tanke ... men den ska jag inte bry mig om säger alla, så det får jag väl låta bli då (suck).

Intervjuaren: Han kan ju leva till han är 110!

Margret: Ja, herregud. Han har fysik som en ... ja, han är helt otrolig ... ja, 50 ska jag väl inte säga, men 60 alltså, det skulle man ju tro att han var. Våldigt atletisk och ingen mage och ... (skratt)

Både citatet ovan och citatet nedan kan förstås ur Bildtgård & Öbergs (2017) resonemang kring tidsparadoxen där man i pensionsåldern har mer fritid än någonsin, men tiden kvar är begränsad, vilket gör att den äldre gör avvägningar på grund av sin egen och partners ålder.

Margret: Ja, det är klart. När man fyllt 70 så börjar man tänka, men jag tycker inte 70 är så gammalt! Men däremot 75 ... nej men ... ja, gammal, det beror på vad man ... vissa dar är klart, men jag är ju frisk. Jag har ju inga fysiska krämpor. Hade jag haft det så hade jag nog känt mig mycket äldre. Det tror jag, men det har jag ju inte. Nej ... jag känner mig inte så gammal.

Intervjuaren: Finns det nån ålder som du tänker att: då är man gammal, oavsett hur man mår?

Margret: Ja, Bent 80 är på gränsen!

Diskussion

Diskussionen förs i relation till studiens syfte och frågeställningar. Inledningsvis sammanfattar vi den empiri som svarat på frågeställningarna. Här refererar vi till änkorna/Stina, Rakel och Margret som *respondenterna* i tudelat syfte. Dels för att visa på generella mönster i gruppen, och dels för att de inte ska förknippas enkom med den avslutade äktenskapliga relationen. Här tar vi upp studiens och socialgerontologins relevans för socialpedagogik.

Syftet med studien är att undersöka och analysera hur änkor i tredje åldern skapar nya/intima relationer på äldre dar.

Den första frågeställningen: Vilken roll/roller spelar gamla och nya relationer och gemenskaper i änkornas liv, efter långvarig tvåsamhet? Denna fråga handlar om att anlägga ett livsloppsperspektiv på änkornas skapande av nya relationer, efter makens död.

Gemensamt för änkornas äktenskap med maken var att de var exklusiva (det vill säga strikt tvåsamhet) och exkluderande (de gjorde det mesta på tu man hand). Delaktighet i föreningsgemenskaper utfördes tillsammans som ett par, även om det fanns andra med på aktiviteten. Effekten blev att respondenterna inte hade ett brett nätverk av vänskapsrelationer (tunna band) att falla tillbaka på när maken gick bort. Aktiviteter som utfördes i gemenskap med andra blev då avgörande för att dämpa ensamhetskänslorna. Dock hade aktivitetsgemenskaperna stannat på tunna-band-nivå, och inte lett till nya vänskapsband av den karaktären som underhålls utanför aktivitetsgemenskapen. Det kunde innebära att paddla i gemenskap med andra i föreningen på regelbunden basis men att inte utveckla relationer som innebar att träffas vid andra tider eller platser än paddlingen.

Den fysiska ensamheten (att vara själv till antalet) i vardagen och den upplevda ensamheten (att känna sig ensam) var den avgörande motivationen till att skapa nya vänskapsrelationer. Dock gjorde den omfattande rollförändring det innebar att gå från att vara en del av en par-enhet till att vara solitär, att respondenterna överlag inte önskade umgås med andra som befann sig i par-relationer. Respondenterna hade istället skapat vänskapsband med andra solitära kvinnor, där det fanns förståelse för både den process som änkeståndet medförde och den process som det innebar att gå vidare med ny intim relation: ”Den som inte har varit här ska inte döma” (Stina). Dessa vänskapsrelationerna blev hemmanära, och innehöll de parametrar Granovetter (1983) menar definierar *starka* (mellanmänskliga) *band*: investerad tid, (emotionell intensitet), gemensam förtrogenhet samt ömsesidigt utbyte av varandra.

Den gamla relationens roll på skapandet av nya påverkades av om maken uttryckt önskan om att respondenten skulle gå vidare och träffa någon ny (tjocka band). Makens välsignelse påverkade också den egna attityden till detta. De gemensamma (nu vuxna) barnens inställning hade inte avgörande betydelse men det var viktigt för respondenterna att känna någon grad av godkännande. Gemensamt för respondenterna var att de träffat en ny man och skapat en intim relation. Inför framtiden önskade de att parrelationen med älskaren var accepterad av barnen och möjliggjorde ett gemensamt normaliserat umgänge med barn och familj.

Den andra frågeställningen: Hur ser änkor på en ny parrelation? Vilka förväntningar har de på nya relationer på äldre dar – till exempel boendeform, intimitet, sexuell attraktion och gemensamma intressen? Frågan handlar om änornas attityd/inställning till en ny intim relation och vad de i så fall skulle vilja ha ut av den.

Resultatet visade att alla tre respondenterna var positiva till att leva i en parrelation och att de hade förväntningar och önskemål om vad en sådan skulle innehålla. De önskade alla en tjocka-band-relation som skulle innehålla sexuell attraktion/aktivitet, kärlek, gemenskap och de vardagliga samtalen. Glädjen i att komma hem till någon var också viktig och därför var samboende (flytta ihop) den prefererade boendeformen. Detta resultat kontrasterar tidigare internationell forskning som funnit att majoriteten äldre änkor är intresserade av att dejta, men inte någon fast relation, medan en mindre del vill ha en långvarig relation men bo isär. Även aktuell svensk forskning visar att äldre i allt större utsträckning väljer särboskap: leva ensamma tillsammans.

Respondenterna uppgav att de, alla på var sitt håll, funnit en man de skulle vilja leva tillsammans med och dela allt som utgör starka-band-relationer. Relationerna var dock svåra

för dem att definiera. Terminologin, eller bristen på lämplig sådan, gjorde att deras nya intima relationer bäst kunde beskrivas med vad de *inte* var: partners, sambos, särbos, pojkvän/flickvän, älskande.

I de fall mannen hade en primärrelation (tjocka band) på annat håll uppstod en diskrepans mellan respondents önskade läge och realitet. Denna diskrepans uppstod även i de fall mannen inte hade annan primärrelation, men den förväntade vardagskontinuiteten hade uteblivit. I samtliga fall uppgav respondenterna att de inte ”hade hela han”. Vi upplever inte att Granovetters starka/svaga band-begrepp räcker till för att förstå respondenternas nya intima relationer. De befann sig i mellanrummet mellan starka och svaga band. Ömsesidigheten saknas då det mesta skedde på männens villkor. Den närmaste definitionen vi kan hitta är *limbo*.

Tiden tillsammans var det som gjorde respondenternas tillvaro meningsfull men de återkom hela tiden till den skavande diskrepansen mellan önskan och realitet. Detta resultat står i stark kontrast till tidigare forskning där äldre som ville träffa någon ny, inte kunde tänka sig att kompromissa med den framtida relationens exklusivitet. Å andra sidan är det respondenternas uppfattning att de inte kunnat se sig själva i denna situation för 20 år sedan. Tidsparadoxen, att äldre har mer tid att lägga på en relation än någonsin tidigare men har färre år kvar att leva, menar Öberg (2017) påverkar äldres nya intima relationer.

Den tredje frågeställningen Vilka möjligheter och/eller hinder till ny parrelation kan identifieras i deras berättelser? Frågeställningen handlar både om respondenternas uttryckliga uppfattning av sina inre och yttre möjligheter och hinder, och vilka vi kan utläsa av den skapade empirin.

Respondenternas egna positiva inställning till att leva i en ny parrelation var den starkaste möjligheten i empirin. De önskade uttryckligen ha en äktenskapsliknande relation utan att för den sakens skull gifta sig; en samborelation. Omvärldens attityd till en sådan relation, specifikt barnens inställning, kunde verka möjliggörande eller hindrande – men inte avgörande. Det fanns möjliggörande arenor, så som föreningsgemenskaper och danstillställningar och i viss mån kontaktannonser i lokalbladet. Dessa möjligheter redovisades som rent hypotetiska eftersom respondenterna uppgav att de inte såg efter andra, utan hoppades på en positiv utveckling av limborelationen. Ingen av respondenterna såg en hypotetisk möjlighet i Internetdejting på grund av bekantas negativa erfarenheter av detsamma.

Möjligheter och hinder centrerades runt den nya relationen. Att som kvinna vara 15 år äldre än sin älskare, visade sig vara ett yttre hinder på grund av den sociala konstruktion som tillåter

män att vara äldre än sin kvinnliga partner, men inte tvärtom. Det var inte ett hinder i respondentens egna mening, men det blev hindrande för relationen. Respondenten med en 80+ älskare uttryckte oro över hur mycket tid de kunde tänkas ha på sig, inte i första hand på grund av sin egna 70+ ålder, utan på grund av älskarens. Att kvinnor generellt sett lever längre än män och att han redan var äldre kunde ha varit en orsak till oro. Den generella oron över att det kunde vara sista chansen till kärlek påverkade säkert den nivå av kompromiss som respondenterna uppgav i relation till vad de egentligen ville ha ut. Det största hindret till en ny relation, eller en utveckling av nuvarande till idealrelation var paradoxalt nog respondenterna själva. De uttryckte tydliga önskningar och intentioner men menade att det var upp till respektive älskare var relationen skulle ta vägen. De nöjde sig, om än motvilligt, med vad älskaren kunde erbjuda även om det var långt ifrån ”hela han”. Med mindre att respondenterna tar tillbaka makten kommer hindren att vida överskugga möjligheterna.

Slutsats

Vi kan konstatera att resultatet i vår studie skiljer sig från tidigare forskning både internationellt och nationellt vad gäller respondenternas innerliga önskan om att åter skapa tjocka band och leva under äktenskapliga förhållanden på äldre dar.

De tre respondenternas livslopp har inte skapats i ett vacuum, utan de har själva påverkat och påverkats av det samhälle de har levt i. Det innebär att till skillnad mot när *deras* mormödrar var 70+, lever respondenterna i en tid i samhället som accepterar och uppmuntrar till att skapa nya intima relationer på äldre dar. De upplevde också den acceptansen, och beskrev sig som självständiga och fria att välja att leva hur de ville; ”det är ingen som bestämmer över oss, vi har inga förmyndare [...]”. Men så var det något som skavde. Det som var det bästa i deras liv just nu, var också det jobbigaste: limboskapet med den rätte mannen under fel omständigheter. Med högre ålder verkade det också följa en högre acceptans för förhandling och omförhandling mellan den ideala bilden av ett parförhållande (tjocka band) och den verklighet som de befann sig i (limbo) ”När kärleken går in går vettet ur.”

Stereotypen om den äldre asexuella kvinnan stämde inte in på denna grupp. De var en rynkigare version av sitt 21-åriga jag, med fjärilar i magen, liderlighetskänslor och lösningar för att fortsätta ha ett aktivt sexliv. Den ensamhet de upplevde kunde inte lindras med medlemsträffar hos PRO, det var den hemmanära emotionella och fysiska kontakten som saknades, de ville ha hela paketet: kärleken, sexet, samboendet, ja de ”ville ha hela han”.

Vi upplever att det är problematiskt att äldre kvinnor inte syns i socialpedagogiken som bör ha hela livet som fokus. Det är dock viktigt att det inte blir more-of-the-same vad gäller stereotypa bilder av äldre och förutfattade meningar kring vad äldre kan tänkas ha för behov och önskningsar. Det finns det tillräckligt av. Mormor vill också ligga.

Litteraturförteckning

- Andersson, Å. (2009). Från fula gubbar och liderliga gummor till vitala casanovor och glada änkor? Om 1900-talets förändrade synsätt på äldres sexualitet. *Genusvetenskap*(49-71).
- Arnet Connidis, I., Borell, K., & Ghazanfaraeeon Karlsson, S. (2017). Ambivalence and Living Apart Together in later life: a critical research proposal. *Journal of Marriage and Family*, 79(5), 1404-1418.
- Bildtgård, T. (2000). The sexuality of elderly people on film: Visual limitations. *Journal of Aging and Identity*, 5(3), 169–183.
- Bildtgård, T., & Öberg, P. (2015). Förändrade intimitetsformer bland äldre i det senmoderna samhället. *Sociologisk Forskning* 52:1, ss. 5-32.
- Bildtgård, T., & Öberg, P. (2017). *Intimacy and ageing: new relationships in later life*. London: Policy press.
- Broström, M. (2018, kommande). Existentiella dimensioner i socialpedagogiskt välfärdsarbete med äldre människor. i M. Molin, & A. Bolin, *Socialpedagogisk handling: i teori och praktik*. Trollhättan: Högskolan Väst.
- Bryman, A. (2011a). *Kvantitet och kvalitet i samhällsvetenskaplig forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Bryman, A. (2011b). *Samhällsvetenskapliga metoder* (3 uppl.). (Å. Sterner, M. Ljunggren, Red., & B. Nilsson, Övers.) Malmö: Liber.
- Buber, M. (2011). *Det mellanmännsliga*. Ludvika: Dualis förlag.
- Calasanti, T., & Kieco, K. J. (2007). Diversity among late-life couples. *Generations*, 3(8), 10-17.
- Carr, D. (2004). The Desire to Date and Remarry Among Older Widows and Widowers. *Journal of Marriage and Family*, 66(4), 1051-1068.
- Cedersund, E. (2013). Socialpedagogik och socialgerontologi - hur kan de mötas? Om äldre människor i ensamhet och gemenskap. i L. Eriksson, G. Nilsson, & L. A. Svensson (Red.), *Gemenskaper: socialpedagogiska perspektiv* (ss. 65-84). Göteborg: Daidalos.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2010). *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.

- Davidson, K. (2001). Late life widowhood, selfishness and new partnership choices: a gendered perspective. *Ageing and Society*, 21, 297-317.
- de Jong Gierveld, J., & Merz, E.-M. (2013). Parents' Partnership Decision Making After Divorce or Widowhood: The Role of (Step)Children. *Journal of marriage and family*, 75, 1098-1113.
- de Jong Gierveld, J., & Peeters, A. (2003). The interweaving of repartnered older adults' lives with their children and siblings. *Ageing & Society*, 23, 187-205.
- Denscombe, M. (2016). *Forskningshandboken: för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna* (3 uppl.). Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, L. (2013a). Inledning. i L. Eriksson, G. Nilsson, & L. A. Svensson (Red.), *Gemenskaper: socialpedagogiska perspektiv* (2 uppl., ss. 11-22). Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, L. (2013b). Mobilisering för kollektiv självutveckling - en teoretisk ram. i L. Eriksson, G. Nilsson, & L. A. Svensson (Red.), *Gemenskaper: socialpedagogiska perspektiv* (2 uppl., ss. 23-46). Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, L., & Markström, A.-M. (2000). *Den svårfångade socialpedagogiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson, L., & Winman, T. (2010). *Learning to fly: social pedagogy in a contemporary society*. Göteborg: Daidalos.
- Eriksson, M., & Svedlund, M. (2007). Upplevelser hos äldre närstående i samband med partners dödsfall. *Nursing Science & Research in the Nordic Countries*(1), 43-46.
- Ghazanfareon Karlsson, S. (2006). *Tillsammans men var för sig: om sårrelationer mellan äldre kvinnor och män i Sverige*. Institutionen för socialt arbete. Umeå universitet.
- Ghazanfareon Karlsson, S., & Borell, K. (2002). Intimacy and autonomy, gender and ageing: Living apart together. *Ageing international*, 27(4), 11-26.
- Gillies, V., & Alldred, P. (2008). The ethics of intention: research as a political tool. i M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop, T. Miller, & , *Ethics in qualitative research* (s. 34). London: Sage productions.

- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- Granovetter, M. S. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*(1), 201-233.
- Gynnerstedt, K. (2011). Tredje åldern - i ett socialt medborgarperspektiv. i K. Gynnerstedt, & M. Wolmesjö, *Tredje åldern - sociala aspekter och medborgarskap* (ss. 9-33). Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Henning, C., & Lövgren, S. (2002). *Lokala sammanhang och identiteter: om grannkontakters plats i en föränderlig värld*. Jönköping: Hälsohögskolan i Jönköping.
- Henning, C., Svensson, L. A., & Åhnby, U. (2015:5). *Tunna band och sociala sammanhang - Mötesplatsers betydelser för äldre*. Trollhättan: Högskolan Väst.
- Kim, J. E., & Moen, P. (2001). Is Retirement Good or Bad for Subjective Well-Being? *Current directions in psychological science*, 10(3), ss. 83-86.
- Krekula, C. (2006). *Kvinna i ålderskodad värld : om äldre kvinnors förkroppsligade identitetsförhandlingar*. Fakulteten för samhälls- och livsvetenskaper, Avdelningen för sociala studier. Karlstad: Karlstads universitet.
- Krekula, C. (2016). Contextualizing older women's body images: Time dimensions, multiple reference groups, and age codings of appearance. *Journal of women and aging*, 28(1), 58-67.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2014). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Larsson Taghizadeh, A. (2008). I tredje åldern med funktionshinder. i E. Jeppsson Grassman (Red.), *Att åldras med funktionshinder* (ss. 89-124). Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, S. (2005). Om kvalitet i kvalitativa studier. *Nordisk pedagogik*, 25(1), 16-35.
- Laslett, P. (1987). The emergence of the Third Age. 133-160. *Ageing and Society*, 133-160.
- Laslett, P. (1991). *A fresh map of life: The Emergence of the Third Age*. Harvard University Press.
- Madsen, B. (2006). *Socialpedagogik: integration och inklusion i det moderna samhället*. Lund: Studentlitteratur.

- Madsen, B. (2011). *Socialpedagogik: integration och inklusion i det moderna samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Malta, S., & Farquharson, K. (2014). The initiation and progression of late- life romantic relationships. *Journal of Sociology*, 50(3), 237-251.
- Mehta, K. K. (2002). Perceptions of remarriage by widowed people in Singapore. *Ageing international*, 27(4), 93-107.
- Montenegro, X. P. (2013). *Lifestyles, Dating and Romance: A Study of Midlife Singles*. Washington D.C.: Knowledge Network, Inc.
- Moorman, S. M., Booth, A., & Fingerman, K. L. (2006). Women's romantic relationships after widowhood. *Journal of Family Issues*, 27(9), 1281-1304.
- Ryan, G. W., & Bernard, R. H. (Februari 2003). Techniques to Identify Themes. *Field Methods*, 15(1), 85-109.
- Socialstyrelsen. (2018). *Vad tycker äldre om äldreomsorgen 2017*. Socialstyrelsen.
- Svenska Akademien. (2015). *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. Stockholm: Norstedts.
- Talbott, M. M. (1998). Older women's attitudes towards men and remarriage. *Journal of Aging Studies*, 12(4), 429-449.
- Theelin, A. (2009). *Den tredje åldern - en kunskapsöversikt*. Institutionen för vårdvetenskap och socialt arbete. Växjö: Växjö Universitet.
- Theelin, A. (2011). Tredje åldern - ett mångtydigt och problematiskt begrepp. i K. Gynnerstedt, & M. Wolmesjö, *Tredje åldern* (ss. 33-48). Malmö: Gleerups utbildning AB.
- Tornstam, L. (2011). *Åldrandets socialpsykologi* (8 uppl.). Stockholm: Norstedts.
- van den Hoonaard, D. K. (2001). *The Widowed Self: The Older Woman's Journey through Widowhood*. Ontario, Canada: WLU Press.
- van den Hoonaard, D. K. (2002). Attitudes of older widows and widowers in New Brunswick, Canada, towards new partnerships. *Ageing International*, 27(4), 79-92.
- Vares, T. (2009). Reading the 'Sexy Oldie': Gender, Age(ing) and Embodiment. *Sexualities*, 12(4), 503-524.

Öberg, P. (2013). Livslopp i förändring. i L. Andersson, *Socialgerontologi* (ss. 51-74). Lund: Studentlitteratur.

Öberg, P., & Tornstam, L. (2001). Youthfulness and Fitness – Identity Ideals for all ages? *Journal for ageing and identity*, 6(1), 15-29.

Öberg, P., Andersson, L., & Bildtgård, T. (2016). Skyddar en parrelation på äldre dar mot ensamhet? *Socialvetenskaplig tidskrift*(2016:1), ss. 19-36.

Elektroniska källor

Abramsson, M., Kelfve, S., & Motel-Klingebiel, A. (2015). *Vem är den äldre? Äldrebilder i ett åldrande Sverige*. Nationella institutet för forskning om äldre och åldrande, NISAL, Avdelningen Åldrande och social förändring. Linköpings universitet. Hämtat från http://www.sou.gov.se/wp-content/uploads/2015/10/Rapport-Vem-%C3%A4r-den-%C3%A4ldre_Webb.pdf den 11 05 2018

Arkivverket. (2017). *Krigsbarn*. Hämtat från [arkivverket.no](http://www.arkivverket.no): <https://www.arkivverket.no/dokumentasjon/farskap-og-adopsjon/krigsbarn> den 02 01 2018

Borgersrud, L. (2004). *Forskningsprosjektet «Oppvekstvilkår for krigsbarna» 2004*. Institutionen för kulturstudier. Universitetet i Oslo. Hämtat från http://larsborgersrud.no/boker/staten_og_krigsbarna_del_1.pdf den 02 01 2018

NISAL. (2015). *Vem är den äldre? Äldrebilder i ett åldrande Sverige*. Nationella institutet för forskning om äldre och åldrande, NISAL, Avdelningen Åldrande och social förändring. Linköping: Linköpings universitet. Hämtat från http://www.sou.gov.se/wp-content/uploads/2015/10/Rapport-Vem-%C3%A4r-den-%C3%A4ldre_Webb.pdf den 11 05 2018

SCB. (2014). *Så bor och lever Sverige*. Hämtat från https://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/LE0001_2014K01_TI_02_A05TI1401.pdf den 05 05 2018

SCB. (2015:2). *Sveriges framtida befolkning 2015-2060*. Stockholm: Statistiska centralbyrån. Hämtat från https://www.scb.se/Statistik/_Publikationer/BE0401_2015I60_BR_BE51BR1502.pdf den 04 06 2018

- SCB. (2016a). Tidskriften Valfärd: gifta lever längre. Hämtat från <https://www.scb.se/om-scb/nyheter-och-pressmeddelanden/tidskriften-valfard-nummer-32016-gifta-lever-langre/> 05 2018
- SCB. (2016b). Hämtat från https://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Artiklar/Fler-kvinnor-anman-dor/
- Vetenskapsrådet. (2017). God forskningssed. Stockholm. Hämtat från <https://publikationer.vr.se/produkt/god-forskningssed/>
- Öberg, P. (2017). Äldres intima relationer överraskar. (D. Öhrbom, Intervjuare) Högskolan i Gävle. Hämtat från <https://www.hig.se/Ext/Sv/Forskning/Forskningsnytt/2017-10-29-Aldres-intima-relationer-overraskar.html> 04 2018

Bilagor

1. Informationsbrev till respondent
2. Tematisk intervjuguide

HÖGSKOLAN VÄST

Institutionen för individ och samhälle

Informationsbrev

Hej!

Vi är två studenter som läser sista terminen på socialpedagogiska programmet på Högskolan Väst i Trollhättan. Detta är ett examensarbete på grundnivå och är en del av utbildningen. Studien kommer att genomföras med individuella intervjuer och en fokusgruppintervju, under december 2017-april 2018.

Vill Du delta i en studie om änkors egna upplevelser av möjligheter och/eller hinder det finns, för att inleda en ny kärleksrelation?

Kriterierna för att delta är att Du är en kvinna, över 65 år, och att det har gått minst 5 år sedan din partner gick bort. Vi vill gärna att du berättar om

- *bakåt*: om din uppväxt, arbetslivet, när du träffade din partner och så vidare
- *nutid*: hur det är idag, familj, relationer, vänner.
- *framåt*: planer och drömmar om framtiden

Syftet med studien är att ge röst åt äldre kvinnor, en grupp som sällan kommer till tals i forskning, media eller nyhetsrapporteringar. Vi vill ge Dig chansen att berätta om hur Du uppfattar din omedelbara omgivnings attityd till en ny relation, samt hur Du uppfattar samhällets attityd om detsamma.

Intervjun beräknas ta mellan 60–120 minuter. Det är viktigt att intervjun sker i ostörd miljö, på en tid och plats som Du bestämmer. Intervjun kommer att spelas in och skrivas ut i text.

Den information som Du lämnar kommer att behandlas säkert och förvaras inlåst på Högskolan Väst, så att ingen obehörig kommer att få ta del av den. Redovisningen av resultatet kommer att ske så att ingen individ kan identifieras. Resultatet kommer att behandlas vid ett seminarium med andra studerande och en examinator, samt i form av ett examensarbete. När examensarbetet är färdigt och godkänt kommer det att finnas i en databas vid Högskolan Väst. Inspelningarna och den utskrivna texten kommer att förstöras när examensarbetet är godkänt.

Deltagandet är helt frivilligt och Du kan när som helst avbryta din medverkan utan närmare motivering.

Vi frågar härmed om Du vill delta i denna studie. Det räcker med ett muntligt medgivande vid tiden för intervjun. Vi tar med veganfika till intervjutillfället.

Ansvariga för studien är **studenterna**: Emelie Gidlund och Mette Maria Kronhoff, samt **handledare** Magnus Broström. Har Du frågor om studien är Du välkommen att höra av dig till någon av oss:

Emelie Gidlund

Student

emelie.gidlund@student.hv.se

Telefon: 0722-01 13 13

Mette Maria Kronhoff

Student

mette.kronhoff@student.hv.se

Telefon: 0707-76 76 87

Magnus Broström

Universitetslektor

magnus.brostrom@hv.se

Telefon: 0520-22 38 01

Tematisk intervjuguide för de semistrukturerade individuella intervjuerna

DÅTID

Berätta om dig själv fram till idag såsom

Född

uppväxt

arbete

nyckelpersoner/relationer i ditt liv

lever dina egna föräldrar?

NUTID

Upplever du dig själv som gammal? När är man gammal?

Vad är livskvalitet för dig? Vad skulle du vilja ha mer av i ditt liv? Mindre av?

När din partner levde, hur planerade ni för den gemensamma ålderspensionen?

Hur är livet som pensionär jämfört med hur du tänkte att det skulle vara? Boende, sociala aktiviteter, intressen, resor, ekonomi, hälsa (gemenskaper)

Har du någon relation nu? Eller har du haft sedan din make gick bort?

Vad är lätt/svårt i att starta en ny relation?

Vad vill du ha ut av en relation? Åtrå, pragmatik? Skillnad då och nu?

FRAMTIDEN

Hur ser du på framtiden?

Ensamlivet? SÄBO, hemtjänst?

Finns det några hinder för en parrelation? Normer, barnen, egna värderingar, förra partners värderingar, gemensamma vänners värderingar.

Vilka initiativ tas till ny relation?

Arenor? Andra hinder/möjligheter till ny relation efter 65+?

Är det något vi inte frågat dig om som du vill lägga till?